

Міністерство освіти та науки України

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-
ДОРОЖНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФАКУЛЬТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА БІЗНЕСУ

Кафедра економічної теорії і права

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

по курсу

«Державне право»

Харків 2005

ПЛАН

Тема 1: Державне право, як галузь права України.

Тема 2: Конституція України.

Тема 3: Засади конституційного ладу України.

Тема 4: Конституційно - правовий статус людини і громадянина.

Тема 5: Територіальний устрій України.

Тема 6: Референдум.

Тема 7: Виборча система України.

Тема 8: Верховна Рада України.

Тема 9: Президент України.

Тема 10: Виконавча влада.

Тема 11: Прокуратура України.

Тема 12: Судова система України.

Тема 13: Правовий статус засобів масової інформації.

Тема 1: ДЕРЖАВНЕ ПРАВО УКРАЇНИ ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА

Державне право — одна з провідних галузей права України. Вона, як і інші, з одного боку, являє собою сукупність правових норм, що мають внутрішню єдність, загальні ознаки, а з другого — відрізняється від норм інших галузей права.

Предметом правового регулювання цієї галузі права є найважливіші суспільні відносини. *З конституційного права починається формування всієї системи національного права, всіх його галузей.* Світова практика свідчить, що жодна галузь національного права будь-якої країни не може розвиватись, якщо вона не знаходить підґрунтя в конституційних принципах або нормах конституційного законодавства чи, тим більше, суперечить їм.

Державне право України має свій предмет правового регулювання. Це відносини, які складаються в усіх сферах життєдіяльності суспільства: політичній, економічній, соціальній, духовній. Державне право регулює базові відносини в цих сферах. Конституційно-правові норми закріплюють насамперед основні принципи, які визначають устрій держави і суспільства. В них виявляються якісні характеристики держави — суверенітет, форма державного устрою, належність влади народові, політична, економічна, ідеологічна багатоманітність, суб'єкти державної влади, загальні основи функціонування політичної системи України, символи нашої держави. В першому розділі Конституції України "Загальні засади" містяться норми, що регулюють основоположні суспільні відносини, які визначають устрій держави і суспільства.

Предметом державного права України є відносини, які визначають належність до громадянства, принципи, що характеризують стан людини в суспільстві і державі, її основні права, свободи й обов'язки. Ці відносини найбільш концентровано закріплені в другому розділі Конституції України. Вони є основоположними для всіх соціальних зв'язків, які формують суспільство, визначають статус людини в її суспільних зв'язках.

Предметом державного права України є форми безпосередньої демократії, насамперед вибори, референдум, система органів державної влади, основи їх функціонування, система органів місцевого самоврядування, правовий статус органів законодавчої, виконавчої і судової влади, контрольно-наглядових органів (Конституційного Суду України, Прокуратури України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини), порядок їх створення, компетенція, основні форми діяльності. До предмету державного права України належать територіальний устрій України, правовий статус Автономної Республіки Крим.

Державне право є провідною галуззю права України, являє собою сукупність правових норм, які закріплюють і регулюють суспільні відносини, що забезпечують організаційну і функціональну єдність суспільства як цілісної соціальної системи: основи конституційного ладу України; статус людини і громадянина; територіальний устрій держави; форми безпосередньої демократії; систему органів державної влади і місцевого самоврядування.

Конституційне (державне) право в правознавстві розглядається в трьох аспектах: як галузь, як наука і як навчальна дисципліна.

Допоміжним, але досить вагомим критерієм, за яким конституційне право України відокремлюється від інших галузей права, є *метод правового регулювання*. Йдеться про сукупність способів і засобів правового впливу на суспільні відносини. Головний метод конституційно-правового регулювання — метод зобов'язання. В конституційному праві нерідко застосовуються і забороняючі норми, наприклад: "Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками" (ст. 24 Конституції України). Конституційно-правовому регулюванню суспільних відносин притаманний також метод дозволу, наприклад: "При введенні надзвичайного стану в окремих місцевостях України Верховна Рада України має право перервати позачергову сесію, скликану для вирішення конкретного питання" (ст. 12 Закону України "Про надзвичайний стан"). У цілому для конституційно-правового регулювання суспільних відносин характерним є владно-імперативний метод, оскільки норми конституційного права України регламентують великий блок відносин, які базуються на владі та підкоренні, реалізації владними структурами своїх повноважень.

Але чимало є і дозвільних норм, які дають можливість суб'єктам державно-правових відносин реалізувати свої права. Наприклад, право на участь у всеукраїнському або місцевих референдумах, у виборах народних депутатів, право бути обраним в органи державної влади, місцевого самоврядування.

Пізнання галузі права неможливо без з'ясування особливостей правових норм, які його складають. Конституційно-правовим нормам притаманні загальні ознаки юридичних приписів, тобто вони: регулюють суспільні відносини; встановлюють обов'язкові правила поведінки; містяться в правових актах держави; охороняються і забезпечуються при необхідності примусовою силою держави. В порівнянні з нормами інших галузей права вони відрізняються: а) своїм змістом, сферою суспільних відносин, на регулювання яких спрямовані; б) джерелами, в яких вони містяться, оскільки найважливіші норми закріплені в Конституції України, які мають найвищу юридичну силу; в) установчим характером своїх приписів, бо конституційно-правові норми визначають форми правових актів, порядок їх прийняття і опублікування, компетенцію державних органів. На відміну від інших галузей права в нормах конституційного права значно більше норм загальнорегулюючого характеру. До таких насамперед належать норми-принципи, норми-поняття, норми-завдання, яких чимало в першому розділі Конституції. Багато конституційно-правових норм при реалізації пов'язані не з виникненням конкретних правовідносин, а з відносинами загального характеру або ж з правовим станом (громадянство, стан Автономної Республіки Крим в складі України). Конституційно-правові норми, як правило, не класичні, тобто не завжди мають у своєму складі всі три елементи: гіпотезу, диспозицію і санкцію. Є норми, які мають тільки диспозицію: "Президент України є главою держави і виступає від її імені" (ст. 102 Конституції); є норми, що мають гіпотезу і диспозицію: "Законопроект про внесення змін до Конституції України, крім розділу I "Загальні засади", розділу III "Вибори. Референдум" і розділу XIII "Внесення змін до Конституції України", попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України" (ст. 155 Конституції). В окремих випадках конституційно-правові норми мають у своєму складі і санкцію: "Особи, які перешкоджають шляхом насильства, обману, погроз або іншим способом вільному здійсненню громадянином України права обирати і бути обраним, вести передвиборну агітацію, публічно закликають або агітують за бойкотування виборів, а також члени виборчих комісій, посадові особи, які допустили порушення цього Закону, несуть відповідальність, встановлену чинним законодавством" (ст. 55 Закону України "Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних у містах, обласних рад").

Конституційно-правові норми мають свої специфічні риси в порівнянні з правовими нормами інших галузей права України і є досить різними. Для правильного їх застосування, виявлення властивостей необхідно провести їх класифікацію за такими ознаками: за змістом, юридичною силою, територією дії, характером втілення приписів, призначенням у механізмі правового регулювання, функціональною спрямованістю, терміном дії.

За змістом, тобто колом суспільних відносин, що регулюються, одні норми пов'язані зі сферою суспільних відносин, в яких встановлюються основи конституційного ладу, другі - з закріпленням основ правового статусу людини і громадянина, треті — з територіальним устроєм, четверті — з системою органів державної влади і самоврядування в Україні, п'яті — з закріпленням виборчої системи тощо.

Конституційно-правові норми України суттєво відрізняються за юридичною силою. Це залежить від того, в якому нормативному акті міститься норма і яке місце посідає акт у правовій системі України. Найбільш важливі норми містяться в Конституції України і конституційних законах. Жодна правова норма не повинна суперечити нормам Конституції України. На основі Конституції, законів України в державі видаються інші правові акти: постанови Верховної Ради України, укази і розпорядження Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, акти органів місцевої виконавчої влади і місцевого самоврядування.

За призначенням у механізмі правового регулювання норми конституційного права поділяються на матеріальні ("Верховна Рада України працює сесійне" — ст. 82 Конституції України) і процесуальні "Виборчий бюлетень заповнюється голосуючим у

кабіні або кімнаті для таємного голосування. При заповненні бюлетеня забороняється присутність будь-кого, крім голосуючого" (ч. 1 ст. 43 Закону України "Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних рад").

На відміну від кримінального, цивільного, адміністративного права конституційне право не має спеціальної процесуальної галузі, норми якої могли б встановити загальний, однаковий порядок реалізації матеріальних конституційно-правових норм. Але реалізація багатьох із них пов'язана з необхідністю додержання широкої системи процедурних правил, які містяться у відповідних процесуальних (процедурних) нормах. Особливо це стосується реалізації громадянами України політичних прав (право обирати і брати участь у виборах, референдумах), процедури діяльності законотворчого органу. Матеріальні конституційно-правові норми містять в собі приписи щодо правового регулювання суспільних відносин, а процедурні норми визначають процедури, в межах яких вона повинна бути здійснена.

Позитивною тенденцією розвитку конституційного законодавства України останніх років стало збільшення кількості в ньому процесуально-процедурних норм, наприклад у законах про вибори народних депутатів. Однак це не означає, що процесуальні норми таких актів у повному обсязі забезпечують якісне застосування матеріальних норм даних нормативних актів. Для забезпечення якості законотворчої роботи велике значення має Регламент Верховної Ради України.

За терміном дії конституційно-правові норми поділяються на постійні, тимчасові та виключні. Більшість норм конституційного права України - постійні. Строк їх дії чітко не визначений.

Тимчасові норми, як правило, містяться в перехідних положеннях розділів нормативних актів, наприклад: "Встановити, що до прийняття відповідних актів законодавства України на території республіки застосовуються акти законодавства Союзу РСР з питань, які не врегульовані законодавством України, за умови, що вони не суперечать Конституції і законам України" (Постанова Верховної Ради України від 12.09.1991 р. "Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР"). Такі норми містяться в розділі XV "Перехідні положення" Конституції України.

Виключні норми встановлюються, наприклад, при надзвичайних обставинах: "На період надзвичайного стану можуть запроваджуватися такі заходи: 1) встановлення особливого режиму в'їзду й виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де запроваджено надзвичайний стан; 2) обмеження руху транспортних засобів і їх огляд; 3) посилення охорони громадського порядку, а також об'єктів, що загрожують життєдіяльності населення та народного господарства; 4) заборона проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, а також видовищних, спортивних та інших масових заходів; 5) заборона страйків (ст. 22 Закону України "Про надзвичайний стан").

За територією дії відрізняють конституційно-правові норми, які діють на території: всієї України; Автономної Республіки Крим; окремих адміністративно-територіальних одиниць.

За характером приписів, які містяться в конституційно-правових нормах, останні поділяються на уповноважуючі, зобов'язуючі і забороняючі.

Уповноважуючі норми закріплюють право суб'єктів державно-правових відносин виконувати відповідні дії, визначають межі їх повноважень. Такий характер мають норми, які встановлюють компетенцію України, Автономної Республіки Крим, предмети відання всіх державних органів. До категорії уповноважуючих норм належать також норми-принципи, норми-цілі (наприклад: "Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава" — ст. 1 Конституції України), норми-завдання тощо.

Зобов'язуючі конституційно-правові норми закріплюють обов'язки відповідних суб'єктів діяти в межах норми. До цієї групи норм конституційного права України належать насамперед норми, які закріплюють конституційні обов'язки громадян: захист Вітчизни, неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, сплачувати податки, шанувати державні символи (ст. 65, 66, 67 Конституції України). До цієї групи відносять також

норми, які встановлюють обов'язки органів державної влади: "Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів" (ст. 94 Конституції).

За характером втілених приписів норми конституційного права поділяються на імперативні і диспозитивні.

До імперативних належать норми, які не дають суб'єктам державно-правових відносин свободу вибору своєї поведінки. В них однозначно вказуються варіант поведінки, дії суб'єкта в відповідних обставинах. Наприклад: "При поданні заяви про прийняття до громадянства України і вихід з нього, поновлення в громадянстві дітей віком від 14-ти до 16-ти років обов'язковою є згода, яка повинна бути викладена у письмовій формі і засвідчена нотаріально, за кордоном — дипломатичним представництвом або консульською установою України" (ст. 33 Закону "Про громадянство України").

Диспозитивні норми дають можливість суб'єктам державно-правових відносин вибирати варіант поведінки з урахуванням вказаних у нормі умов і обставин.

За функціональною спрямованістю норми конституційного права України поділяються на регулятивні і охоронні. Більша частина їх є регулятивними, наприклад: "Порушення особою правил комендантської години тягне за собою затримання до закінчення комендантської години. Затримані за порушення правил комендантської години підлягають особистому огляду і огляду їх речей, про що складається протокол" (ст. 29 Закону України "Про надзвичайний стан"). Охоронні конституційно-правові норми являють собою заборону. Так, ст. 14 цього Закону, наприклад, встановлює, що у період дії надзвичайного стану не можуть бути розпущені Верховна Рада України та Верховна Рада Автономної Республіки Крим, зупинена діяльність їх та Президента України.

На сучасному етапі розвитку конституційного права України актуальною є проблема підвищення якості конституційно-правового регулювання, відповідності діючих нормативних актів реальним політико-правовим процесам в Україні. Значною мірою це залежить від рівня правової культури законодавця, чіткої врегульованості законодавчого процесу.

Для досягнення правового результату недостатньо наявності однієї правової норми, а необхідна їх сукупність для регулювання відповідної сфери суспільних відносин. Тому норми будь-якої галузі права розподіляються за правовими інститутами.

Конституційно-правові інститути — це відповідна система норм конституційного права, які регулюють однорідні і взаємозв'язані суспільні відносини, що складають відносно, самостійну групу.

До конституційно-правових належать такі інститути, як основи конституційного ладу України, основи правового статусу людини і громадянина, виборче право (в об'єктивному розумінні), народне представництво, конституційний контроль, державно-територіальний устрій, інститут президентства та ін.

Ці інститути складаються з простіших. Наприклад, інститут виборчого права включає такі інститути, як виборче право (в суб'єктивному розумінні), виборчий процес. Останній містить у собі ряд стадій (призначення виборів, висунення кандидатів в депутати, голосування, підрахунок голосів і визначення результатів виборів). До інституту основ правового статусу особи і громадянина як складного конституційно-правового інституту належать прості: інститут громадянства України; інститут основних прав і свобод громадян України і іноземців; інститут основних обов'язків.

До простих конституційно-правових інститутів можна віднести інститут депутатського запиту, інститут притягнення депутата до відповідальності.

На сучасному етапі відбувається процес формування інституту основ конституційного ладу, який об'єднує норми, що забезпечують суверенітет українського народу, систему поділу влади і взаємодії гілок влади, пріоритет прав людини над державою, політичний, економічний і ідеологічний плюралізм.

Державно-правові інститути об'єднують норми як Конституції, так і поточного законодавства, тобто норми, які мають різну юридичну силу. Наприклад, норми, які відрізняються між собою за територією дії, ступенем визначеності і чіткості правових приписів, призначенням у механізмі правового регулювання та за іншими ознаками.

При застосуванні конституційно-правової норми визначення її належності до того чи іншого правового інституту є необхідним, бо не в кожній правовій нормі виявляються властивості, які притаманні конституційно-правовому інституту в цілому, а ці властивості інституту слід враховувати, щоб правильно усвідомити механізм реалізації окремої норми.

Оскільки галузь права — це не просто сукупність норм і між ними існують складні системні зв'язки, а жодна конституційно-правова норма не діє, ізольовано від інших, то важливо відзначити особливості конституційно-правових інститутів. Виявити зв'язки між конституційно-правовими нормами означає зрозуміти механізм конституційно-правового регулювання суспільних відносин.

Конституційно-правові інститути розрізняються між собою за різними ознаками. Специфічним є інститут основ конституційного ладу України, який об'єднує норми, що закріплюють основи суспільного і державного ладу. Норми цього інституту впливають на суспільні відносини шляхом закріплення основ устрою суспільства і держави. Ці норми, як правило, не породжують конкретних правовідносин. Але ж вони визначають головні політико-правові принципи, сутність правового впливу на всі сфери суспільного життя. Ці норми адресовані всім суб'єктам конституційно-правових відносин, мають конституційну форму вияву і є здебільшого нормами-принципами, нормами-завданнями, нормами-дефініціями, нормами-цілями. Норми даного правового інституту є основними для всіх інших інститутів конституційного права України, мають велике значення для всього конституційно-правового регулювання в нашій країні.

Свої особливості має інститут основ правового статусу особи і громадянина. Його норми впливають на суспільні відносини шляхом признання державою прав людини і громадянина невід'ємними, невідчуженими. На конституційному рівні встановлюється система гарантій здійснення основних прав і свобод громадян України. Ст. 8 Конституції України встановила, що норми Конституції України є нормами прямої дії, і звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Разом з цим реалізація конституційних прав громадян веде до виникнення конкретних правовідносин (трудових, сімейних тощо) і відповідно обумовлює одночасне застосування норм інших галузей права України.

Норми конституційно-правового інституту, які визначають систему, структуру, форми і методи діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні, в основному є нормами прямої дії, реалізуються в конкретних правовідносинах. Їх суб'єктами є органи держави, зв'язок між якими ґрунтуються на владі і підкоренні, чіткій визначеності компетенції різних гілок влади.

Інститут, який об'єднує норми, пов'язані з територіальним устроєм України, має особливості, що обумовлюються специфікою правового статусу суб'єктів цих державно-правових відносин, оскільки в складі України є Автономна Республіка Крим. Це конституційні норми, які містять положення про те, що територія України є єдиною, неподільною, недоторканою, цілісною і будь-які зміни території і державних кордонів України без згоди народу України не дозволяються, що Автономна Республіка Крим є складовою частиною України і самостійно вирішує питання, віднесені до її відання. Даний конституційно-правовий інститут набуває все більшої ваги в політико-правовому аспекті у зв'язку з визначенням правового статусу Автономної Республіки Крим, статусу областей.

У межах конституційного права як провідної галузі права України з часом є можливим формування таких важливих підгалузей права, як парламентське право, муніципальне право.

Конституційне право України — елемент правової системи держави. У свою чергу воно є складною системою, що формується з багатьох взаємодіючих частин і елементів, які характеризують внутрішню структуру конституційного права і відособлюють його від інших галузей права.

Структура конституційного права України обумовлена системними зв'язками між його нормами та інститутами, що знаходяться у відповідній підпорядкованості. Нормам конституційно-правових інститутів притаманна внутрішня єдність, яка, в свою чергу, відрізняє їх від норм інших інститутів конституційного права. Ця інтеграція і диференціація норм і інститутів обумовлені особливостями тієї сфери суспільних відносин, які вони регулюють.

Система галузі конституційного права України складається з найважливіших конституційно-правових інститутів, до яких насамперед належать інститути: основ конституційного ладу; основ правового статусу людини і громадянина; територіального устрою; органів державної влади і місцевого самоврядування; конституційного контролю.

Характеристика *системи конституційного права України* обумовлює необхідність виявлення складових частин не тільки всієї галузі права, а й кожного конституційно-правового інституту в його системі. В основі співвідношення цих інститутів і їх взаємодії — реальне співвідношення і взаємодія тих сфер суспільних відносин, які є предметом конституційного права.

Норми одного інституту створюють необхідні передумови для дії іншого або декількох інститутів, визначають їх зміст і спрямованість. Так, норми інституту основ конституційного ладу посідають перше місце в системі конституційного права України, оскільки в них містяться основоположні політико-правові принципи організації і функціонування держави і суспільства. Вони визначають спрямованість правового регулювання іншими конституційно-правовими інститутами.

Норми інституту основ правового статусу людини і громадянина мають забезпечувати можливість для особи користуватися всім комплексом соціально-економічних, політичних, особистих і культурних прав і свобод. Вони безпосередньо пов'язані з нормами основ конституційного ладу. Це повною мірою стосується і інститутів державно-територіального устрою, конституційного суду, норм, які визначають систему державної влади в Україні і місцевого самоврядування. На другому місці в системі конституційного права знаходиться інститут основ правового статусу людини і громадянина. Це обумовлено тим, що людина, її права і свободи визнаються вищою соціальною цінністю в державі і суспільстві, головною метою функціонування всіх державних і громадських структур.

Конституційно-правовий інститут, норми якого закріплюють державний і територіальний устрій, створює необхідні передумови для правового устрою державного апарату, системи державних органів, органів місцевого самоврядування. У системі галузі конституційного права України даний інститут передре інституту, що закріплює систему державних органів і органів місцевого самоврядування.

Система галузі конституційного права України тісно пов'язана зі структурою Конституції. Але між ними є і різниця, бо система галузі охоплює всю сукупність державно-правових норм, а система Конституції — тільки частину цих норм, що виявляються в основному джерелі права України — Конституції. Конституційно-правові відносини - це суспільні відносини, які врегульовані нормами конституційного права України. Їх змістом є юридичний зв'язок між суб'єктами в формі прав і обов'язків, передбачених відповідною правовою нормою конституційного права, тобто соціальна поведінка учасників цих відносин. Останнім притаманні загальні риси, характерні для всіх правовідносин, бо будь-які з них є результат впливу правової норми на відносини в суспільстві. Природа конституційно-правових зв'язків розкривається у змісті суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів правовідносин. При цьому суб'єктивне право дає можливість суб'єкту діяти в межах, визначених нормою конституційного права України, за своїм розсудом і в необхідних випадках вимагати відповідної поведінки від інших суб'єктів правовідносин, у тому числі від державних органів, органів місцевого самоврядування. Конституційно-правові відносини складають основу правового регулювання в сфері політико-державного управління, і це визначає їх особливу роль у регулюванні суспільних зв'язків.

Разом з тим вони мають особливі риси, пов'язані насамперед зі специфікою предмета правового регулювання, суб'єктами правовідносин, механізмом їх реалізації, місцем у системі правових відносин тощо.

Конституційно-правові відносини відрізняються своїм змістом, виникають в особливій сфері відносин, які складають предмет конституційного права України. Вони є різновидом політико-правових відносин, оскільки пов'язані з правовим регулюванням політико-правових процесів і насамперед з реалізацією державними структурами владних повноважень, з розподілом влади між цими структурами і взаємодією органів законодавчої, виконавчої і судової влади, з визначенням правового статусу особи і громадянина, функціонуванням політичних партій, інших суб'єктів політичного процесу.

Конституційно-правовим відносинам в основному притаманний імперативний характер, оскільки вони значною мірою пов'язані з реалізацією владними структурами своїх повноважень, взаємодією різних рівнів державного механізму.

Але конституційне право України регулює велике коло відносин, в яких стосунки між їх суб'єктами ґрунтуються на рівності сторін, тобто застосовується диспозитивний метод регулювання взаємодії суб'єктів. У цьому насамперед виявляється демократичний потенціал конституційного права України.

У системі правовідносин держави конституційно-правовим відносинам належить провідне місце, оскільки вони визначають зміст інших. Наприклад, правовідносинам громадянства притаманний постійний політико-правовий зв'язок громадянина і держави, вони визначають широкий спектр правовідносин громадянина в різних сферах суспільного життя, в тому числі в трудових, цивільно-правових та ін. Правовідносини громадянства — підстава для участі громадянина в політичному житті країни, виборчому процесі.

Конституційно-правовим відносинам властивий особливий суб'єктний склад, у ньому є суб'єкти, які не можуть бути учасниками інших видів правовідносин, наприклад народ України, населення Автономної Республіки Крим, адміністративно-територіальної одиниці у зв'язку з проведенням референдуму.

Специфіка конституційно-правових відносин виявляється в особливості механізму реалізації їх суб'єктами своїх прав і обов'язків. Одні з них безпосередньо реалізуються в даних правовідносинах, інші — через інші правовідносини. Так, положення Конституції України про те, що влада в Україні належить народові, конкретно реалізується через норми законів про всеукраїнський та місцеві референдуми, через закони про вибори, інші нормативні приписи, а не лише через норми конституційного права України.

Особливим видом конституційно-правових відносин є так званий правовий стан. Його характерна риса — чітка визначеність суб'єктів правовідносин. Але зміст взаємних прав і обов'язків суб'єктів конкретно не вказується, а визначається з великої кількості конституційно-правових норм. До такого виду відносин належать стан громадянства, стан Автономної Республіки Крим у складі України.

У конституційно-правових відносин різний строк дії. Одні з них постійні, більшість — тимчасові. До постійних, наприклад, належить стан громадянства, який припиняється зі смертю громадянина або виходом з громадянства. До тимчасових насамперед належать державно-правові відносини, які пов'язані з організацією і проведенням референдумів, виборів народних депутатів. Тимчасові правовідносини виникають, як правило, в результаті реалізації конкретних норм-правил поведінки.

У системі конституційно-правових відносин виділяються матеріальні і процесуальні. В перших визначається зміст прав і обов'язків суб'єктів правовідносин, у других — процедура реалізації правових дій.

За цільовим призначенням виділяються правоустановчі і правоохоронні конституційно-правові відносини.

Суб'єктами конституційно-правових відносин є їх учасники, які мають суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки.

Кожна галузь права має свої джерела. Це стосується і конституційного права. Термін "джерело права" юриспруденції відомий давно. Ще римський історик Тіт Лівій назвав закони XII таблиць джерелом публічного і приватного права. Джерела права прийнято розрізняти: а) за матеріальним змістом (матеріальні умови життя суспільства, система економічних зв'язків, форми власності тощо); б) за ідеальним змістом (правова свідомість); в) за юридичним змістом (різні форми — засоби — виразу, об'єктивізація правових норм). Тому під джерелами права в юридичному сенсі розуміється форма виразу, об'єктивізації державної волі.

Основними видами *джерел конституційного права* є нормативне правові акти, судові прецеденти і правові звичаї, а інколи міжнародні і внутрішньодержавні договори. В свою чергу нормативно-правові акти конституційного права поділяються на закони, нормативні акти виконавчої влади, нормативні акти органів конституційного контролю (нагляду), парламентські регламенти, акти місцевого самоврядування.

Система правових актів, які є джерелами конституційного права України, досить широка: Конституція України, Конституція Автономної Республіки Крим, закони,

постанови Верховної Ради України, акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим, декларації (насамперед Декларація про державний суверенітет України), Акт проголошення незалежності України, постанови урядів України, Автономної Республіки Крим, акти органів місцевого самоврядування, регламенти тощо.

Окреме місце серед джерел конституційного права України належить Конституції України, в якій закріплюються найбільш принципові державно-правові норми загального характеру. Норми Конституції України мають установчий характер та вищу юридичну силу.

Тема №2: КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ.

У перекладі з англійської мови "конституція" означає "устрій", з латинської — "затверджую, встановлюю". Незважаючи на те, що цей термін відомий ще з часів Римської імперії, акти у вигляді конституцій приймалися і під час феодалізму (наприклад, Павійська Конституція 1037 р. Священної Римської імперії німецької нації та ін.); однак у власному розумінні цього слова вони такими не були і не могли бути. Можна лише відзначити, що з середніх віків залишились історичні пам'ятки — хартії, декларації та інші акти, які стали підґрунтям для майбутніх конституцій. Такі акти увійшли в історію саме тому, що відповідали початковим потребам суспільного життя.

У вітчизняному правознавстві під конституцією прийнято розуміти головний закон держави, який відображає волю народу і в його інтересах закріплює найважливіші засади суспільного ладу і державної організації країни. Як Основний Закон Конституція являє собою єдиний законодавчий акт, що закріплює принципи організації і функціонування представницьких органів держави, а також права і свободи громадян. В цьому розумінні конституція як особливий інститут правової системи держави з'явилася в зв'язку з приходом до влади буржуазії. Тепер ніхто з вчених-конституціоналістів не опротестовує того факту, що поява конституцій — це результат довгої і тяжкої боротьби між феодалізмом і абсолютизмом, з одного боку, і буржуазією, селянами та робітниками — з іншого. В цілому ж конституції завершили створення такого механізму державної влади, який дозволяв управляти від імені народу, але в інтересах, насамперед, буржуазії. Разом з тим, і це слід підкреслити особливо, в конституціях були закріплені права і свободи громадян, які є і тепер досить демократичними.

Необхідність прийняття перших конституцій можна пояснити і тим, що в буржуазній державі комплекс суспільних відносин, які підлягали правовому регулюванню, значно розширився. Кількість правових актів постійно зростала. В цій ситуації перші конституції були як "орієнтир" у праві, "маяк" всієї правової системи; без них неможливо було забезпечити виконання законів великою кількістю людей, які не знали і не могли знати всіх законів держави. І вихід тут був знайдений в тому, що в досить зрозумілий доступний і всім відомий Закон зібрали основні правила і принципи суспільного життя і довели його до загального відома. Крім того, прийняття конституцій частково було обумовлено і тим, що буржуазні держави досить часто хотіли заручитися союзниками (наприклад у торгівлі) і продемонструвати перед ними найвигідніші сторони своєї внутрішньої та зовнішньої політики. Тому конституції виступали своєрідною "візитною карткою" держави, її "паспортом".

Таким чином, конституції з'явилися в державах буржуазного типу в зв'язку з необхідністю проголошення і гарантування прав і свобод особи, для забезпечення правових засад буржуазного правопорядку, закріплення позицій в міжнародних зносинах держав.

Термін "конституція" має матеріальне і формальне значення. В *матеріальному значенні* конституція являє собою написаний акт, який встановлює засади суспільного ладу, форму правління і територіального устрою, засади організації центральних і місцевих органів влади, їх компетенцію і взаємовідносини, державну символіку, столицю, а також права і свободи людини і громадянина.

В *формальному значенні* конституція — це закон, який має найвищу юридичну силу в порівнянні з усіма іншими законами. Конституція — закон законів. Вона не може бути змінена звичайним законом. Внесення змін до Конституції потребує відповідних змін тих законів і підзаконних актів, які були прийняті раніше згідно з положеннями Конституції, що діяли на той час.

Від існуючих у державі численних законів Конституція відрізняється тим, що звичайно вона розуміється як головний закон (кодекс) конституційного права, в якому в систематизованій формі закріплені найважливіші правові норми держави і який підноситься над усіма іншими законами через значення норм, правил, що в ньому

містяться, і особливих гарантій їх практичної реалізації. На відміну від інших галузевих законів Конституція регулює надзвичайно широке коло суспільних відносин, які охоплюються терміном "державний устрій".

Таким чином, Конституція України — це Основний Закон України, який закріплює державний устрій і засади конституційного ладу, правовий статус людини і громадянина, територіальний устрій, форму правління, державні символи, систему і принципи діяльності державних органів і місцевого самоврядування.

Як ніякий інший закон, Конституція України має соціально-політичну сутність, яка полягає в тому, що на момент її прийняття вона являє собою суспільний договір, в якому закріплені політичні інтереси різних соціальних груп населення, відображає баланс соціальних інтересів.

Як уже відзначалося, Конституція регулює-досить широке коло суспільних (суспільно-політичних) відносин. Об'єкти конституційного регулювання такі:

1. Засади народовладдя, конституційного ладу, принципи формування владних структур, народний і національний суверенітет.
2. Основні права і свободи людини і громадянина (саме в цьому блоці наочно виявляється значення Конституції, її демократичний або недемократичний характер).
3. Державні символи України.
4. Засади взаємовідносин і взаємодії держави та інститутів держави.
5. Територіальний устрій України, засади взаємовідносин центральних і місцевих органів України і Автономної Республіки Крим.
6. Зовнішньополітичні: аспекти діяльності України та ін.

Важливе значення має форма Конституції, на яку безпосередньо впливає її зміст. *Форма Конституції* — це спосіб організації закріпленого в ній матеріалу. Конституція має, внутрішню і зовнішню форму, тобто систему і структуру.

Система. Конституції — це зумовлена змістом об'єкта конституційного регулювання організація норм, яка створюється законодавцем з урахуванням вимог національних традицій і законодавчої техніки. Вона відображає послідовність розміщення Преамбули, розділів, статей в тексті Конституції. Система дає уявлення про організаційну побудову Конституції, забезпечує внутрішню зумовленість її розділів, статей.

Структура Конституції — це логічний зв'язок різних інститутів незалежно від місця норм у тексті Конституції. Наприклад, норми, які складають один інститут, можуть бути розміщені в різних розділах, але їх сукупність діє в єдності. Для внутрішньої структури не має значення, складає той чи інший інститут окремий розділ. Важливим є реальний взаємозв'язок і супідрядність норм, які складають зміст конкретних конституційних інститутів.

Прийнята 28.06.1996 р. Конституція України має Преамбулу, 15 розділів і 161 статтю.

Преамбула — вступна частина Конституції. Вона має допоміжне значення, дана для з'ясування змісту Конституції, її особливостей.

У зв'язку з важливим значенням політики і економіки в житті суспільства першим у Конституції України є розділ, який закріплює засади конституційного ладу, його назва — "Загальні засади". Далі розміщені такі розділи: Права, свободи та обов'язки людини і громадянина; Вибори. Референдум; Верховна Рада України; Президент України; Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади; Прокуратура; Правосуддя; Територіальний устрій України; Автономна Республіка Крим; Місцеве самоврядування; Конституційний Суд України; Внесення змін до Конституції України; Прикінцеві положення; Перехідні положення.

Важливе значення мають мова і стиль. До мови Конституції є обов'язкові вимоги: точність, ясність викладених норм, недвозначність тлумачення, однозначність у розумінні термінів, наявність чітких понять, недопустимість застосування синонімів. Стиль Конституції повинен бути строго документальний.

Існує класифікація конституцій, яка, хоч і має мовний характер, дозволяє орієнтуватися, в їх багатоманітності, зіставляти одну з іншою, розуміти особливості їх зміст і структури. Конституції можна класифікувати за різними ознаками:

- 1) за часом дії — постійні і тимчасові (більшість конституцій в світі є постійними, вони не мають обмеження строку дії; тимчасові конституції приймаються на певний строк або до якоїсь нагоди);
- 2) за політичним режимом – демократичні (які гарантують здійснення основних прав и свобод, періодичних виборів органів влади та ін.) і авторитарні (які забороняють діяльність політичних партій, закріплюють конкретні ідеології та ін.);
- 3) за формою правління – монархічні і республіканські;
- 4) за формою політико-територіального устрою – унітарні і федеративні;
- 5) за способом прийняття – народні і даровані;
- 6) за порядком зміни (формальні признаки) – жорсткі, м'яккі, змішані;
- 7) за зовнішньою формою — писані, неписані, змішані;
- 8) за відповідністю реальним відносинам у суспільстві — реальні, фіктивні (формальні) та фактичні;

Конституція України, прийнята 28.06.1996 р. є постійною, демократичною, унітарною, народною, жорсткою, писаною.

Під функціями Конституції слід розуміти її суспільне призначення і способи реалізації її норм. У зв'язку з цим розрізняють такі функції:

1. *Юридична.* Конституція— це Основний Закон держави, база правової системи національного права.
2. *Політична.* Конституція закріплює засади політичного режиму, проголошує народовладдя, визначає напрямки розвитку суспільства. В ній закріплені головні ідеї, які "цементують" суспільство.
3. *Установча.* Конституція встановлює основні політико-правові інститути держави і суспільства, визначає правовий статус громадян, систему і структуру представницької, виконавчої та судової влади.
4. *Ідеологічна.* Ця функція виявляється в тому, що в Конституції містяться важливі політичні ідеї політичної еліти.
5. *Організаційна.* Полягає в тому, що Конституція стимулює розвиток суспільних відносин. Вона містить у собі положення програмного характеру, є базою для стимулювання прогресивних політико-правових процесів державотворення.
6. *Стабілізуюча.* Виявляється в тому, що Конституція стабілізує існуючі соціально-економічні процеси, визначає стратегію розвитку політико-правової системи держави і суспільства, а також є стабілізуючим чинником національної правової системи.
7. *Консолідуєча.* Полягає в тому, що будь-яка конституція є результатом суспільної злагоди, тобто вона закріплює загальні соціальні інтереси основної більшості населення.
8. *Обмежувальна.* Конституційні норми створюють основу і визначають межі діяльності державних органів, стримують узурпацію та монополізацію влади певними структурами.
9. *Зовнішньополітична.* Вона виявляється в тому, що інші держави за змістом Конституції можуть охарактеризувати державу. Конституція — це своєрідний "паспорт" держави, її конституційного устрою.

Конституційні принципи — це надзвичайно важливі засади державного будівництва. В них відображаються закономірності розвитку економічної, політичної та соціальної системи суспільства, а також правовий статус громадянина.

Конституційні принципи визначають суть Конституції, її зміст, а також вихідні начала всіх галузей права. Принципи мають нормативний характер, вони обов'язкові для виконання.

До основних принципів Конституції України належать такі принципи:

- державного суверенітету;
- народовладдя;
- пріоритету прав і свобод людини і громадянина;

- унітаризму;
- поділу влади;
- соціальної, демократичної, правової держави;
- верховенства права;
- політичного і економічного плюралізму;
- законності;
- свободи особи і її розвитку;
- рівноправності усіх громадян незалежно від національності та інших обставин;
- прямої та представницької демократії та ін.

Під юридичними властивостями Конституції слід розуміти такі її ознаки, що характеризують Конституцію як Основний Закон суспільства та держави. Необхідно виділяти декілька таких юридичних властивостей Конституції України:

1. *Нормативність*. Як Основний Закон держави Конституція України обов'язкова до виконання всіма суб'єктами права і не є актом тимчасової дії.
2. *Установчий характер*. У Конституції закріплюються найважливіші права, свободи та обов'язки громадян, система, принципи діяльності органів державної влади.
3. *Програмний характер*. Конституція визначає перспективи розвитку держави і суспільства, тенденції та напрямки розвитку, основні цілі соціального процесу. Вона містить основні принципи здійснення влади, є орієнтиром розвитку всієї правової системи держави.
4. *Вища юридична сила* (юридичне верховенство). Всі закони та інші нормативні акти повинні відповідати Конституції. Акт, який не відповідає Конституції, є неконституційним і або скасовується, або приводиться у відповідність з нею. Якщо є потреба інакше, ніж за Конституцією, врегулювати суспільні відносини, слід спочатку відповідно змінити чи доповнити Конституцію.
5. *Особлива юридична природа*. Конституція має свій особливий предмет регулювання. Вона закріплює, регулює найважливіші суспільні відносини, а саме: правовий статус громадянина, державний і територіальний устрій, виборчу систему і принципи діяльності державних органів тощо.
6. *Підвищена стабільність*. Нестабільність Конституції призводить до необхідності значних змін та доповнень чинного законодавства, скасування багатьох актів і прийняття нових, що не завжди є доцільним. Конституція — Основний Закон, який повинні виконувати не тільки громадяни, але й посадові особи.
7. *Підвищений ступінь охорони з боку держави*. Суть цієї дуже важливої особливості Конституції полягає в тому, що Конституція містить у собі норми, за допомогою яких забезпечується непорушність Основного Закону. Конституція передбачає необхідність створення Конституційного Суду України, який повинен забезпечити відповідність Конституції України всіх законів та інших правових актів.
8. *Здатність до стимулювання суспільних відносин*. Конституція містить такі положення, які стимулюють відповідних суб'єктів права до прийняття необхідних нормативних актів.
9. *Є основою розвитку галузевого законодавства*. Чинне галузеве законодавство розвивається відповідно до конституційних положень за допомогою вже відомих засобів, тобто:
  - вказівкою на те, що певні відносини регулюються законом, але при цьому вид і найменування його не даються (наприклад, ч. 6 ст. 103 Конституції);
  - прийняттям нормативних актів на власний розсуд у рамках компетенції.
10. *Особливий порядок прийняття, зміни, доповнення Конституції*. На відміну від звичайних проектів законів проект Конституції держави завжди повинен бути оприлюднений шляхом публікації і обговорений зацікавленими суб'єктами. Приймати, змінювати і доповнювати Конституцію мають право Верховна Рада України, а також народ України через участь у Всеукраїнському референдумі. Верховна Рада України приймає зміни та доповнення до Конституції не менш як двома третинами від

конституційного складу парламенту в 450 народних депутатів (ст. 155, 156 Конституції України).

11. *Легітимність*. Легітимність Конституції полягає в тому, що вона приймається законно обраним парламентом, що забезпечує широку участь громадян у її розробці, чи референдумом, тобто шляхом виявлення державної волі народу.

12. *Підсумковий характер Конституції*. Конституція закріплює ступінь суспільного розвитку, якого досягла держава, є юридичним відображенням об'єктивного ходу історичного розвитку суспільства і держави, правовою формою суспільного прогресу.

13. *Реальність*. Конституція повинна передбачати тенденції і закономірності суспільного розвитку, можливі соціальні наслідки тих чи ін цих конституційних настанов, містити гарантії реалізації конституційних норм.

14. *Правонаступництво*. Конституція обумовлює безперервність процесу історичного розвитку Української держави.

Конституційний процес в Україні як процес розробки, прийняття і реалізації передконституційних та конституційних актів, які встановлювали найважливіші, принципи, визначальні риси суспільного та державного ладу в Україні, розвивається під впливом багатьох чинників і тому є досить складним і своєрідним. Він може бути умовно поділений на чотири етапи. Перший пов'язаний зі створенням конституційних проектів, які майже не мали шансів на реалізацію і тому залишилися проектами (1710-1917), бо у них не було реального підґрунтя у вигляді державних інституцій. Другий етап символізує спроби реалізації різних конституційних актів, коли Україна мала окремі ознаки державності (1917-1990). Третій етап пов'язаний з прийняттям нової Конституції України (16 липня 1990 р. — 28 червня 1996 р.). Четвертий — це етап створення механізму реалізації Конституції та втілення її в життя (після 28 червня 1996 р.).

Витоки українського конституціоналізму започатковані у XVIII ст., коли в 1710 р. (за 77 років до затвердження Конституції США) шляхом укладення договору між гетьманом Пилипом Орликом і запорожцями була прийнята перша українська Конституція ("Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького"). Її цінність полягає насамперед у тому, що вона є результатом не лише теоретичних пошуків, але й узагальнює одночасно досвід демократичного самоврядування попередніх поколінь щонайменше за останні 150 років. В Конституції закладалися початки поділу влади (ст. 6), встановлювалися незалежність та неупередженість Генерального Суду і неприпустимість здійснення правосуддя гетьманом (ст. 7), виборність усіх посадових осіб (ст. 10), визнавалося самоврядування міст (ст. 13).

Після невдалої спроби вибороти незалежність в Україні продовжували діяти норми Литовського Статуту 1588 р., магдебурзьке право, акти гетьмана та звичаєве право. Виникла необхідність адаптувати українську систему права до загальноросійської. Саме тому в 1743 р. був підготовлений кодифікаційний збірник "Права, за якими судиться малоросійський народ", який складався з 30-ти розділів, 531-го артикула і 1716-ти пунктів. Сутність його полягала в тому, що він обґрунтовував і закріплював автономність Гетьманщини (Лівобережної України), її право на самоврядування. Після розгляду в Сенаті у 1756 р. цей збірник було повернуто на доопрацювання, але робота над ним не завершилася і він залишився проектом.

У проекті Конституції декабриста М.М. Муравйова передбачалося запровадження поділу Росії на 13 держав, серед яких називалися Чорноморська (зі столицею в Києві) та Українська (зі столицею в Харкові).

Згідно з конституційним проектом Георгія Андрузького 1850 р. пропонувалося створення слов'янської держави, яка мала складатися з 7-ми штатів (України, Польщі, Бесарабії, Остзеї, Сербії, Болгарії, Дону).

Конституційний проект Михайла Драгоманова 1884 р. у досить коректній формі закладав підвалини звільнення і розвитку українського народу шляхом перетворення Росії в демократичну федеративну державу (широкий спектр громадянських та політичних прав

громадян, їх судовий захист, запровадження нового (обласного) територіального поділу та самоврядування на всіх рівнях, створення Державної Думи та Союзної Думи тощо).

У 1905 р. Михайло Грушевський виклав своє бачення конституційних перетворень, в основі яких мало бути створення національно-територіальних самоврядних областей. Шляхом прямих виборів пропонувалося обирати обласні (національні) сейми, а вже депутати повинні були формувати загальнодержавний парламент.

Проект Конституції, підготовлений групою членів Української народної партії у 1905 р. ("Основний Закон "Самостійної України" Спілки народу українського"), виходив з принципу повної самостійності України. В ньому встановлювався порядок натуралізації, визнавався принцип рівноправності, проголошувалася особиста свобода та інші права громадян, запроваджувався поділ влади (законодавчу уособлював двопалатний парламент — рада представників і сенат; виконавчу — Президент, який мав обиратися шляхом прямих виборів на 6 років). Україна мала складатися з 9-ти земель.

Передконституційними актами Центральної Ради були універсали. В I Універсалі (23 червня 1917 р.) проголошувалося право українського народу мати свій законодавчий орган — Всенародні Українські збори (Сойм) — і самостійно порядкувати на своїх землях, але не виходячи зі складу Росії. II Універсал (16 липня 1917 р.) закріпив результати переговорів з Тимчасовим урядом, оголосив про поповнення Центральної Ради представниками національних меншин та створення виконавчого органу — Генерального Секретаріату. III Універсал (20 листопада 1917 р.) оголосив створення Української Народної Республіки у складі Росії, встановив її територію, 8-годинний робочий день, призначив день виборів до Українських Установчих Зборів. IV Універсал (22 січня 1918 р.) ознаменував проголошення УНР самостійною, незалежною, суверенною державою.

29 квітня 1918 р. на засіданні Центральної Ради було ухвалено Конституцію УНР (Статут про державний устрій, права і вольності УНР). Вона складалася з VIII розділів, 83-х статей. УНР визначалася як суверенна, самостійна, незалежна держава, проголошувалися принципи повновладдя народу, неподільності території, самоврядування, децентралізації. Закріплювався принцип рівноправності, неприпустимості подвійного громадянства. Громадяни визнавалися дієздатними після досягнення 20-річного віку. Звертає на себе увагу широке використання негативного способу закріплення прав громадян. За представниками інших національностей визнавалося право на національно-персональну автономію. В побудові системи органів державної влади чітко простежується принцип поділу влади. Але державний переворот не дозволив запровадити Конституцію УНР.

Оригінальна Конституція була прийнята в Західноукраїнській Народній Республіці ("Тимчасовий Основний Закон", 13 листопада 1918 р.). Конституція складалася з 5-ти артикулів. Згідно з цією Конституцією передбачалося створення парламенту шляхом рівного, безпосереднього, таємного і пропорційного голосування. Обумовлювалося представництво від національних меншин (національні курії парламенту). Запроваджувався пост Президента, якому з огляду на воєнні дії уряд передавав свої повноваження.

У радянський період державності України було прийнято чотири конституції.

Конституція УСРР (10-14 березня 1919 р.) визначила УСРР як організацію диктатури трудящих і експлуатованих мас пролетаріату і біднішого селянства, проголосила намір увійти до складу Світової Соціалістичної Радянської Республіки, всі права надала пролетаріатові і біднішому селянству. Права на об'єднання, на освіту, виборче право надавалися навіть іноземним робітникам і селянам. У той же час особи, які використовували найману працю, та деякі інші категорії осіб позбавлялися виборчого права.

Конституція УСРР (15 травня 1929 р.) складалася з 5-ти розділів, 82-х статей. Вона визначала УСРР як суверенну договірну державу, яка зберігає право вільного виходу із СРСР, позбавляла окремих осіб певних прав, якими "вони користувалися на шкоду інтересам соціалістичної революції". Виборчого права були позбавлені приватні торговці,

посередники, духовенство тощо. Національним меншинам було надано право створювати національно-територіальні одиниці.

Конституція УРСР (30 січня 1937 р.) складалася з XIII глав, 146-ти статей. Проголошувала належність влади трудящим, пануючою — соціалістичну систему господарства. Але допускалося приватне господарство одноосібних селян та кустарів, що базувалося на особистій праці. Знову зафіксовано право вільного виходу зі складу СРСР. У 1944 р. Конституція була доповнена положеннями про право УРСР вступати у безпосередні відносини з іноземними державами, укладати угоди, обмінюватися представниками, а також мати республіканські військові формування. Основні права та обов'язки громадян були закріплені в X главі.

Конституція УРСР від 20 квітня 1978 р. у преамбулі занадто оптимістично оцінювала досягнення радянського періоду успішне розв'язання національного питання в СРСР, піднесення економіки і розквіт культури в Україні. УРСР визначалася як соціалістична загальнонародна держава, проголошувалися принципи повновладдя народу, демократичного централізму, соціалістичної законності, керівної ролі компартії. Конституціювання особливої ролі компартії завершило правове оформлення існуючої однопартійної політичної системи. Основою економічної системи УРСР була визнана виключно соціалістична власність. У гл. 6 Конституції були задекларовані широкі соціально-економічні, політичні та особисті права громадян УРСР. Разом з тим деякі з них були сформульовані досить своєрідно. Так, свобода слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій гарантувалася "з метою зміцнення та розвитку соціалістичного ладу". Громадянам УРСР надавалося право об'єднуватися лише в громадські організації і тільки "відповідно до цілей комуністичного будівництва". УРСР за Конституцією 1978 р. формально визнавалася суверенною радянською соціалістичною державою. Виборча система зовні мала привабливий демократичний вигляд, але по суті маскувала традиційні безальтернативні вибори. Верховна Рада УРСР визначалась як найвищий орган державної влади. Вона була правомочна вирішувати всі питання, віднесені до відання УРСР, що свідчить про відверте нехтування принципу поділу влади. Всі ради народних депутатів, від обласної до сільської, мали титул органу державної влади.

Початок нового етапу конституційного процесу в Україні, тобто етапу створення сучасної демократичної української Конституції, було покладено ухваленням 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України. Верховна Рада УРСР проголосила "державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах". Декларація складається з десяти розділів: Самовизначення української нації; Народовладдя; Державна влада; Громадянство УРСР; Територіальне верховенство; Економічна самостійність; Екологічна безпека; Культурний розвиток; Зовнішня і внутрішня безпека; Міжнародні відносини. В Декларації проголошується самостійність УРСР у вирішенні будь-яких питань свого державного життя, верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території, недоторканність території УРСР в існуючих межах; право УРСР на свою частку в загальносоюзному багатстві; право УРСР на власні Збройні Сили; УРСР проголосила про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою. Декларація про державний суверенітет України, а також Закон про економічну самостійність УРСР від 03.08.1990 р., Акт проголошення незалежності України від 24.08.1991 р., Закон про правонаступництво, України від 12.09.1991 р., Закон про державну владу та місцеве самоврядування в Україні від 18.05.1995 р. та Конституційний договір між Президентом України та Верховною Радою України від 08.06.1995 р. складають систему передконституційних актів України.

Особливе місце належить Концепції нової Конституції України від 19.06.1991 р., яка була схвалена Верховною Радою УРСР. У ній досить чітко були окреслені найбільш важливі та принципові положення нової Конституції України. Людина вперше визнається найвищою соціальною цінністю. Концепцією передбачалося закріпити в Конституції

принцип поділу влади, за формою державного правління Україна мала бути президентською республікою. Передбачалося розширити права людини і громадянина. Разом з тим у преамбулі було запропоновано закріпити соціалістичний вибір.

01.07.1992 р. Верховна Рада України прийняла постанову про винесення першого проекту Конституції України на всенародне обговорення. Загалом проект багато в чому збігався з положеннями Концепції, але вже не було соціалістичного вибору, згадки про Союз Суверенних Держав, замість Верховної Ради в проекті з'являються Національні Збори, які складаються з двох палат, Аналіз змісту проекту свідчить, що Україна мала бути парламентсько-президентською, а не президентською республікою як було визначено в Концепції. І хоча в постанові Верховної Ради термін всенародного обговорення був визначений до 01.11.1992 р., воно тривало понад 6 місяців. За цей час до Комісії по розробці нової Конституції надійшло понад 50 тис. пропозицій і зауважень. Проект пройшов кілька міжнародно-правових експертиз.

З урахуванням всенародного обговорення проект Конституції було доопрацьовано і запропоновано нову редакцію проекту від 26.10.1993 р. У ньому вперше з'являється новий розділ IV "Пряме народовладдя", відбувається повернення до варіанту однопалатного парламенту з традиційною назвою — Верховна Рада. А Президент України на відміну від попереднього проекту позбавляється титулу глави виконавчої влади і залишається лише главою держави. Але, на жаль, відсутність політичної волі, загострення економічної кризи та протистояння між законодавчою і виконавчою владами звели нанівець зусилля фахівців і до розгляду проекту у Верховній Раді справа не дійшла.

Лише після обрання нового складу Верховної Ради і нового Президента робота над проектом відновилася. 10.11.1994 р, Верховна Рада ухвалила постанову про новий склад Конституційної комісії, яка тепер набула статусу загальнодержавної, а не комісії Верховної Ради. Але знову виникло протистояння між Верховною Радою і Президентом. Задля його подолання, а також для надання Президентові тих повноважень, яких йому начебто бракувало, було запропоновано підготувати Закон про владу, який би тимчасово виконував роль "малої Конституції". Кілька місяців було витрачено на підготовку проекту вказаного закону та його пропагування. 18.05.1995 р. Верховна Рада схвалила Закон про державну владу і місцеве самоврядування в Україні. Але цього виявилось замало, бо продовжувала діяти і Конституція України 1978 р. Тому виникла ідея Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України, який був підписаний 08.06.1995 р. і означав правове оформлення політичного компромісу. Сторони визнали за необхідне створення належних умов для прийняття нової Конституції в строк не більше одного року. Конституційний Договір спочатку сприяв зняттю напруженості у відносинах між Верховною Радою і Президентом. У подальшому загострення знову почало зростати (ситуація навколо Генерального прокурора, невдала спроба обрати на підставі Договору Конституційний Суд, кілька взаємних вето). Лише після цього прийшло нарешті розуміння необхідності плідної роботи над проектом Конституції, 15.11.1995 р. Робочою групою Конституційної Комісії було підготовлено проект Конституції. 11-13 січня 1996 р. проект було розглянуто на Міжнародному Юридичному Форумі. 11.03.1996 р. Конституційна Комісія схвалила проект Конституції, і направила його до Верховної Ради. 08.04.1996 р. рада депутатських груп і фракцій узгодила і схвалила проект Конституції. 05.05.1996 р. Верховна Рада створила Тимчасову спеціальну комісію Верховної Ради по доопрацюванню проекту Конституції. Головою комісії було обрано народного депутата М.Д. Сироту. 28.05.1996 р. проект Конституції, доопрацьований Тимчасовою спеціальною комісією, було опубліковано. Ця комісія працювала досить плідно і наполегливо, узгодила і доповнила всі розділи проекту. В остаточному варіанті проекту Конституції знову відбувається повернення до однопалатного парламенту з назвою Народна Рада (хоча за проектом 15.11.1995 р. пропонувався двопалатний парламент — Національні Збори). Прокуратура виділена в окремий розділ на відміну від проекту 26.10.1993 р., в якому вона була включена до розділу "Судова влада".

28 червня 1996 р. Верховною Радою України була прийнята нова Конституція України, яка ознаменувала перехід до наступного, якісно нового етапу конституційного процесу — етапу втілення Конституції України в життя.

Тема №3 : ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

У сучасній науці конституційного права поняття "конституційний лад" останнім часом використовується все частіше для позначення досить чіткої системи суспільних відносин, що закріплює функціональну і організаційну єдність суспільства і сукупність принципів, без яких лад держави не може бути конституційним.

Термін "конституційний лад" не є синонімом терміну "суспільний лад", оскільки останній не можливо вважати державно-правовою категорією. Крім того, він може бути і неконституційним, оскільки вплив держави на суспільство може здійснюватися поза межами права.

У вітчизняній літературі відсутнє єдине розуміння конституційного ладу. Наявність в державі Конституції не дає підстав називати суспільний лад конституційним. Конституційне правління, правовий характер державної влади, верховенство права, правова держава знаходяться в тісній єдності і разом з тим є найбільш важливою ознакою і передумовою конституційного ладу. Конституційний лад — це цілісна система соціально-правових відносин і інститутів, які підпорядковані безумовним моральним і конституційним вимогам. Він має ґрунтуватися на сукупності найважливіших регуляторів, які б допомагали закріпленню в суспільній практиці і в правосвідомості стабільних правових, гуманних, справедливих зв'язків між людиною, суспільством і державою.

Конституційний лад повинен реалізувати прагнення до соціального порядку на базі співіснування індивідуального та групового інтересів із загальними, пріоритет права особи. Все це неминуче потребує гарантій з боку держави.

Предметом свого регулювання Конституція має, насамперед, засади конституційного ладу, які зумовлюють його конституційну природу. Ними слід вважати соціально-моральні установки і політико-правові правила розумної та справедливої організації суспільства, які повинні знаходитися під захистом держави. Вони обумовлюють найважливіші ознаки суспільного ладу, форми правління, влади, державного устрою, політичного режиму та ін.

Якщо конституційний лад можна вважати сукупністю соціальних відносин, то його засади — системою конституційно закріплених принципів, що їх регламентують. При цьому засади конституційного ладу є найважливішим об'єктом конституційного регулювання; вони закріплюють: 1) основні принципи, що виступають як керівні для різноманітних сторін конституційного ладу; 2) базові цінності, на які орієнтується суспільство в розвитку конституційного ладу; 3) конституційно-правові норми і інститути, через які згадувані вище принципи та цінності одержують своє безпосереднє обґрунтування, закріплення і які зумовлюють їх юридичне значення.

Таким чином, можна вважати, що має місце система, в якій базові цінності лежать в основі принципів, а останні конкретизуються в інститутах і нормах, що в цілому надає системі правового значення.

Засади конституційного ладу — досить специфічні правові норми на основі яких формуються відповідні правовідносини, і для яких характерне таке: а) вони закріплюють найважливіші засади побудови суспільства і держави і, як правило, не породжують конкретних правовідносин; б) ці норми зумовлюють сутність правового впливу на всі сфери суспільних відносин і адресовані всім суб'єктам права; в) способом захисту цих норм є загальний режим захисту Конституції, конституційного ладу; г) ці норми мають в основному конституційну форму вираження; д) за своїм видом вони в основному є нормами-принципами, нормами-цілями, нормами-дефініціями; ж) практичну і правову реалізацію цілей конституційного ладу має забезпечувати вся правова система держави, всі галузі права; з) цілеспрямованість засад конституційного ладу — забезпечення системного закріплення концептуальних ідей, визнаних найважливішими для суспільства і держави; й) за своїми функціями ці норми є найголовнішими для всіх інших інститутів.

Слід підкреслити, що засади конституційного ладу мають особливу юридичну силу. Це виявляється в обов'язках законодавця дотримуватися вказаних принципів при внесенні змін чи доповнень до тексту Конституції. Конституційний Суд України також повинен виносити свої рішення в разі невідповідності правових норм суті основних принципів, які повинні бути непорушними. Якщо Конституції країни належить перше місце в системі

права, то засади конституційного ладу є своєрідною "конституцією для Конституції". Саме засади мають бути міркою, з якою слід підходити до тексту Основного Закону.

Засади конституційного ладу країни відображають існуючий в глибині людської психології потяг до щастя, добра, справедливості, свободи, рівності, солідарності, гуманізму, демократії та порядку. В засадах конституційного ладу, як правило, закріплюється суспільний ідеал.

Ключове значення має положення про верховенство людини над державою. У засадах конституційного ладу повинен бути відображений принцип обмеження держави. Над нею знаходяться право і народний суверенітет, тобто вони мають верховенство. Їх закріплення в Конституції держави спрямоване на здійснення контролю за владою, щоб запобігти можливості її свавілля.

Надзвичайно важливими для засад конституційного ладу є їх цілісність. Будучи закріпленими в Конституції, вони стають умовою тісної внутрішньої єдності і стабільності суспільства. Слід відзначити також і проблему співвідношення цілісності, засад конституційного ладу і компромісу. Ця проблема зумовлена тим, що в демократичному суспільстві конституційний лад повинен бути формальним відображенням компромісу, який в ім'я загального правонаступництва є обов'язковим, незмінюваним.

І, звичайно, найважливішими в засадах конституційного ладу є його принципи. Їх перелік не може бути вичерпним. Тому вони не завжди бувають закріплені в розділі про засади, а можуть міститись і в інших розділах (наприклад, принцип судового контролю). Такими принципами засад конституційного ладу слід вважати: народовладдя; державний суверенітет; політичний, економічний і ідеологічний плюралізм; верховенство права;

пріоритет прав і свобод людини і громадянина; рівність перед законом, право на рівний захист з боку закону; поділ влади.

Конституція характеризує Україну як суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову державу (ст. 1).

Суверенітет, незалежність держави виявляються в її верховенстві, тобто можливості самостійно, без будь-якого тиску і впливу вирішувати всі питання свого внутрішнього та міжнародного життя. Ст. 18 Конституції України визначає, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права. В Конституції не закріплені принципи зовнішньої політики України, наприклад, такі, як: можливість участі в міжнародних організаціях та інших об'єднаннях, системах колективної безпеки; бажання наблизитися до загального і справедливого миру та ін. У той же час Конституція України зробила важливий крок до нового співвідношення внутрішнього та міжнародного права, згідно з яким міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України відповідно до Конституції і які набули чинності, є частиною її національного законодавства. Укладання міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України (ст. 9).

Важливою умовою конституційного ладу є верховенство права та закону. В правовій конституційній державі влада повинна підлягати праву, а не праву їй. Держава має бути в цьому зацікавленою, оскільки суспільство, що зорієнтовано на верховенство права, може стати носієм правового порядку, захисником миру, прав і свобод громадян. У ст. 8 Конституції України встановлено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права, що Конституція України має найвищу юридичну силу.

Важливим аспектом сучасної правової державності є зв'язаність держави з основоположними нормами Конституції України. До них насамперед належить ст. 8 Конституції про верховенство права і про те, що норми Конституції є нормами прямої дії, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Згідно зі ст. 6 Конституції державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Важливе значення має ст. 3, яка вказує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Конституція України встановлює норми, які обмежують державну владу:

- відповідальність держави перед людиною за свою діяльність (ст. 3);

- положення про те, що ніхто не може узурпувати державну владу (ст. 5).

У розд. I Конституції України закріплені такі принципи демократії, як народовладдя (ст. 5) і політичний, економічний, ідеологічний плюралізм (ст. 15), а формою їх реалізації виступають республіканське правління на основі поділу влади і система народного представництва (ст. 5).

Згідно зі ст. 5 Конституції України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Відповідно до ст. 15 Конституції суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Це означає, що держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України, забороняє цензуру. Це має суттєве значення для розвитку в Україні суспільних процесів на демократичних засадах.

Конституція України закріплює структуру і правовий статус вищих органів державної влади і таким чином встановлює порядок взаємовідносин між ними. Саме через них народ здійснює свою владу, а Україна визнається державою з республіканською формою правління (ст. 5). Республіка — форма державного правління, при якій народний суверенітет є важливою ознакою держави. Суверенні права на владу визнаються за всіма дієздатними громадянами або за їх більшістю, а управління здійснюється на основі народного представництва.

Сама ідея народного представництва як засіб обмеження правління верховної влади надзвичайно важлива, адже саме народу належить первинна, установча влада, він може вирішувати, чи змінити форму правління. І це встановлено в Конституції України.

Демократичний республіканський правовий лад припускає поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. Ідея поділу влади в Україні відображена в ст. 6 Конституції. Так, згідно з ч. 4 ст. 5 Конституції ніхто не може узурпувати державну владу. Функціональний поділ влади має за мету відповідну організацію законодавчого та судового механізмів. З тексту Конституції випливають такі правила: законодавча влада обмежена референдумом (ст. 73), прямими виборами Президента (ст. 103), його правом вето (п. 30 ст. 106). Конституційним Судом (ст. 147); виконавча влада обмежена відповідальністю перед парламентом (пп. 10, 12, 13 ст. 85; ст. 113; п. 4 ст. 115), підзаконним характером нормативних актів, що нею приймаються (ст. 106), внутрішнім розподілом повноважень між Президентом і Урядом (пп. 9, 10 ст. 106), між республіканською владою і місцевими органами влади (ст. 118).

Судова влада підкорена Конституції і закону (ст. 129), а її внутрішній розподіл виявляється в тому, що Конституційний Суд виділений із загальної судової системи (ст. 147). У Конституції України забезпечені правові та економічні умови самоврядування (ст. 7).

Принципу поділу влади, який гарантується Конституцією України, відповідають:

- наявність сильного Президента (ст. 102);
- наявність механізмів контролю над Президентом (особлива процедура імпичмента — ст. 111); наявність відповідального Уряду (колективна та персональна відповідальність його членів — ч. 2 ст. 113; ч. 4 ст. 115);
- участь парламенту в призначенні голови Уряду (пп. 12, 24 ст. 85);
- неприпустимість сумісності депутатського мандата з міністерським портфелем (ч. 2 ст. 78) та ін.

Разом з тим в Основному Законі України не знайшло відображення таке важливе для конституційного ладу держави, як механізми взаємодії гілок державної влади, можливість правового уникнення конфлікту між Президентом і главою уряду, без'ядерний та безблоковий статус України та ін.

Конституція України закріпила норму про те, що Україна є соціальною державою. Загальносоціальна сутність конституціоналізму полягає в тому, що держава дбає не тільки про торжество права, але й про всі аспекти соціальної політики, про процвітання

суспільства. Така норма в Конституції України має надзвичайно важливе значення. Але в умовах погіршення стану економіки соціальні програми нелегко втілити на практиці.

Принципово важливим є закріплення в Конституції таких положень:

- суверенітет України поширюється на всю її територію, Україна визнається унітарною державою, цілісною і недоторканною в межах існуючого кордону (ст. 2);
- наявність єдиного громадянства (ст. 4); визнання і гарантування місцевого самоврядування (ст. 7);
- сприяння державою консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11).

Вперше на конституційному рівні в Україні закріплені положення про обов'язок держави дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави (ст. 12); про забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи — катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу (ст. 16).

Конституція закріплює право власності Українського народу на: землю, її надра, атмосферне повітря, водний та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, на природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією. Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Всі суб'єкти права власності рівні перед законом (ст. 13).

Спеціальна норма Конституції присвячена землі як основному багатству, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Воно набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону (ст. 14).

Надзвичайно важливим є положення ст. 17 Конституції України про те, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. На Збройні Сили України покладається оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності. На відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом, покладається забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України. Важливим є положення про те, що Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності. Держава бере на себе забезпечення соціального захисту громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, а також членів їх сімей. На території України забороняється створення, функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом, і не допускається розташування іноземних військових баз.

Новелою Конституції України є і ст. 19, згідно з якою правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством, а органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Стаття 10 Основного Закону України закріплює українську мову як державну мову, покладає на державу обов'язок забезпечувати всебічний розвиток функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Разом з тим в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов

національних меншин України. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом. Держава також сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

У Конституції нашої держави закріплені також державні символи України — Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законами, які незабаром будуть прийняті.

Столицею України є місто Київ.

Тема №4 : КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА.

ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ. КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОBOB'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА.

У системі конституційного права України як галузі права особливе місце займає інститут основ правового статусу особи, сутність якого викладена в розд. II "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина". В нормах цього розділу в правовій формі розкривається основоположний принцип конституційного ладу України, згідно з яким права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, ш встановлення і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Крім Конституції України норми інституту і основ правового статусу особи закріплені також нормативно - правовими актами поточного законодавства, в яких детальніше розкривається зміст і порядок реалізації закріплених в Конституції України основних прав і свобод людини і громадянина. Такими актами є насамперед закони: про громадянство; про вибори депутатів; про громадські організації; про всеукраїнський та місцеві референдуми; про свободу совісті та релігійні організації тощо.

Цей конституційно-правовий інститут відображає найсуттєвіші вихідні засади, які визначають правовий статус людини в державі і суспільстві, принципи їх взаємовідносин. Конституційне право України виконує особливу роль у визначенні правового статусу людини і громадянина. До його предмету належить закріплення не всіх прав і свобод, обов'язків, а лише основ правового статусу особи.

Такими основами є правові принципи, що регулюють відносини громадянства, загальні принципи статусу особи, основні права, свободи, їх гарантії, обов'язки. Причому громадянство — один з головних елементів правового статусу особи, який означає принципові засади взаємовідносин держави і суспільства, ті основні умови, необхідні для поширення на особу цього обсягу прав, свобод і обов'язків, що визнаються за громадянином. Мати громадянство — універсальна передумова повної правосуб'єктності особи. До юридичних принципів правового статусу особи належать рівність прав і свобод людини і громадянина, їх гарантованість, обов'язок держави захищати права і свободи особи. Основні права, свободи і обов'язки людини і громадянина складають ядро правового статусу особи.

Конституційно-правовий інститут основ правового статусу особи займає важливе місце в системі конституційного права країни — безпосередньо після сукупності норм, що закріплюють основи конституційного ладу України, і тісно в'язаний з іншими конституційно-правовими інститутами. Цей зв'язок — взаємний.

Важливим елементом інституту основ правового статусу особи є громадянство, яке в Законі "Про громадянство України" визначається як постійний правовий зв'язок особи і Української держави, що виявляється в їх взаємних правах та обов'язках. Право на громадянство — невід'ємне право людини. Конституція України встановлює, що наша держава гарантує піклування та захист своїм громадянам не тільки в країні, а й тим, які перебувають за її межами (ст. 25). Принципове значення має положення про те, що громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства визначаються Законом "Про громадянство України" в редакції від 16.04.1997 р.

Правовий характер зв'язку особи і держави означає, що громадянство — це не фактичний, а правовий стан, і громадян не можна розглядати як сукупність осіб, які проживають на відповідній території, оскільки за цією ознакою вони складають населення країни, тобто демографічну категорію. Поняттям населення охоплюються не тільки громадяни, які проживають у країні, а й іноземці, особи без громадянства. Особа є громадянином не тому, що вона проживає на території країни, а тому, що має з державою особливі зв'язки, які складають зміст громадянства. Громадянство характеризується стійким політико-правовим зв'язком з державою, що продовжується від народження до

смерті. Громадянство підтверджують відповідні документи: паспорт, свідоцтво про народження. Держава реєструє такі акти громадянського стану, як народження і смерть громадянина.

Громадянство виявляється в зв'язках особи і держави, в сукупності їх взаємних прав і обов'язків, у відповідальності. Воно ґрунтується на таких принципах:

- єдине громадянство;
- невизнання за громадянином України належності до громадянства іноземної держави; рівність громадянства незалежно від підстав його набуття;
- недопустимість позбавлення громадянства;
- збереження громадянства України особою, яка проживає за межами України;
- невизнання автоматичної втрати громадянства при одруженні громадянина України або при розірванні ним шлюбу;
- піклування та захист громадян України, які знаходяться за межами України; невидача громадян України іноземній державі;
- відкритий і вільний характер громадянства.

Згідно з Законом громадянами України є:

- а) всі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24.08.1991 р.) постійно проживали на території України;
- б) особи, які на момент набрання сили Законом України "Про громадянство України" (13.11.1991 р.) постійно проживали в Україні, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак і які не є громадянами інших держав;
- в) особи, які народилися або постійно проживають на території України, або їх нащадки (діти, онуки), якщо на 13.11.1991 р. проживали за межами України, не є громадянами інших держав і до 31.12.1999 р. подали заяву про визначення своєї належності до громадянства України;
- г) особи, які набули громадянство України відповідно до Закону про громадянство України.

Згідно з Законом про громадянство (ст. 11) громадянство України набувається:

- а) за народженням;
- б) за походженням;
- в) через прийняття до громадянства України; г) через поновлення у громадянстві України;
- д) за іншими підставами, передбаченими Законом про громадянство України;
- е) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Головною, постійно діючою підставою збільшення кількості громадян є набуття громадянства за народженням. Ця підстава зумовлена двома принципами набуття громадянства:

"право крові", тобто з урахуванням громадянства батьків, і "право ґрунту", тобто залежно від місця народження. Дитина, батьки якої на момент народження перебували в громадянстві України, є громадянином України незалежно від того, народилася вона на території України чи за її межами. При різному громадянстві батьків, з яких один на момент народження дитини перебував у громадянстві України, дитина є громадянином України:

- а) якщо вона народилася на території нашої держави;
- б) якщо вона народилася за межами України, але батьки чи один з них у цей час постійно проживали на території України.

При різному громадянстві батьків, з яких один на момент народження дитини перебував у громадянстві України, якщо в цей час батьки постійно проживали за межами України, громадянство дитини, яка народилася за межами України, визначається за письмовою згодою батьків. Дитина, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які постійно проживають в Україні, є громадянином нашої держави. Дитина, яка перебуває на території України, батьки якої невідомі, є громадянином України.

Згідно з законодавством України іноземці та особи без громадянства можуть бути за їх клопотанням прийняті до громадянства України за таких умов:

- а) непереребування в іноземному громадянстві;
- б) постійне проживання на території нашої держави на законних підставах протягом останніх п'яти років;
- в) володіння українською мовою в обсязі, достатньому для спілкування;
- г) наявність законних джерел існування;
- д) визнання і виконання Конституції України. Рішення питання про прийняття у громадянство України не пов'язується з такими чинниками, як походження людини, соціальний статус, расова і національна належність, стать, мова, раса, колір шкіри, політичні, релігійні та інші переконання тощо. Громадянство України припиняється:
  - а) внаслідок виходу з громадянства;
  - б) через втрату громадянства;
  - в) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Вихід з громадянства — головна підстава його припинення. Право на зміну громадянства встановлено в ст. 25 Конституції України.

Закон України про громадянство вказує дві групи підстав, які заважають виходу з громадянства. За наявності одних може бути відмовлено у виході з громадянства, за наявності інших — взагалі виключається можливість такого виходу (ст. 19). Так, не дозволяється вихід із громадянства України особі, яка має невиконані зобов'язання перед державою або майнові зобов'язання, з якими пов'язані істотні інтереси юридичних або фізичних осіб на території України, або коли вихід з громадянства призведе до статусу осіб без громадянства.

Конституція України (ст. 25) встановлює, що громадянин України не може бути позбавлений громадянства. Така практика широко застосовувалася в радянські часи для боротьби з інакомислячими. В преамбулі Закону "Про громадянство України" записано, що право на громадянство є невід'ємним правом людини і ніхто не може бути позбавлений громадянства або права змінити громадянство. Але його можна втратити:

- а) якщо громадянин добровільно набув громадянство іншої держави;
- б) внаслідок вступу на військову службу, в службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади іноземної держави без згоди на те державних органів України і за поданням відповідних державних органів України;
- в) якщо громадянство України набуто внаслідок подання завідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів;
- г) якщо особа, яка перебуває за межами України, не стала без поважних причин на консульський облік протягом семи років. Поважними причинами вважається: відсутність дипломатичних представництв або консульських установ в країнах постійного проживання, тривала хвороба, військові дії та інші ситуації надзвичайного характеру. За громадянином України не визнається належність до іноземного громадянства до прийняття рішення про втрату громадянства України.

У Законі про громадянство України є спеціальна глава, присвячена регулюванню громадянства дітей при зміні громадянства батьків і при усиновленні. Вихідними принципами законодавства з цього питання є: а) забезпечити, насамперед, інтереси дитини; б) за можливістю забезпечити єдине громадянство членів сім'ї; в) виключити ситуацію без громадянства дитини; г) у можливих випадках забезпечити дітям українське громадянство в їх інтересах.

Закон регулює питання зміни громадянства дітей у разі зміни громадянства батьків. При зміні громадянства батьками, внаслідок чого обоє стають громадянами України чи обоє виходять з громадянства України, змінюється відповідно громадянство їх дітей, які не досягли 16-ти років. Якщо відомий тільки один із батьків дитини, то при зміні його громадянства відповідно змінюється громадянство дитини, яка не досягла 16-ти років. Зміна громадянства дітей віком від 16-ти до 18-ти років у разі зміни громадянства їх батьків, а також у разі усиновлення може відбуватися тільки за згодою дітей у письмовій формі, засвідченою нотаріально, а за кордоном — дипломатичним представництвом або консульською установою України. Якщо батьки або один з батьків дитини, яка проживає на території України, виходять з громадянства України і при цьому не беруть участі у

вихованні дитини, над якою встановлено опіку або піклування громадян України, дитина за клопотанням батьків, опікуна чи піклувальника зберігає громадянство України.

Закон про громадянство України регламентує умови набуття дитиною громадянства України у разі набуття громадянства України одним з батьків, збереження дитиною громадянства у разі виходу одного з батьків із громадянства України, встановлюючи декілька можливих варіантів рішення проблеми.

1. Якщо громадянином України стає один з батьків, а другий залишається іноземним громадянином, дитина може набути громадянства України за клопотанням того з батьків, який набуває громадянства України, та за згодою другого з батьків.

2. Якщо громадянином України стає один з батьків, а другий залишається особою без громадянства, дитина, яка проживає на території України, стає громадянином України.

3. Якщо громадянином України стає один з батьків, а другий залишається особою без громадянства, дитина, яка проживає поза межами України, може набути громадянства України за клопотанням того з батьків, який набуває громадянства України.

4. Якщо з громадянства України виходить один з батьків, а другий залишається громадянином України, дитина зберігає громадянство України.

5. За клопотанням того з батьків, який виходить з громадянства України, та за згодою другого з батьків, який зберігає громадянство України, дитині може бути дозволено змінити громадянство.

На аналогічних підходах ґрунтується і норма Закону про громадянство при усиновленні. В усіх можливих випадках забезпечується збереження або набуття усиновленими громадянства України. Разом з тим, виходячи з інтересів однакового громадянства членів сім'ї, не виключається можливість і іншого рішення питання. Законодавство закріплює такі варіанти:

а) дитина, яка є іноземним громадянином або особою без громадянства і яку всиновлює подружжя або над якою встановлені опіка, піклування громадян України, стає громадянином України;

б) дитина, яка є іноземним громадянином або особою без громадянства і яку усиновляє подружжя, або над якою встановлюються опіка, піклування подружжя, один з якого є громадянином України, а другий — особою без громадянства, стає громадянином України;

в) дитина, яка є особою без громадянства і яку всиновлює подружжя, або над якою встановлюються опіка, піклування подружжя, один з якого є громадянином України, стає громадянином України;

г) дитина, яка є іноземним громадянином і яку всиновлює подружжя, або над якою встановлюються опіка, піклування подружжя, один з якого є громадянином України, а другий — іноземним громадянином, стає громадянином України за згодою усиновителів, опікуни піклувальників;

д) дитина, яка є громадянином України і усиновлена подружжям, один з якого є громадянином України, а другий — іноземним громадянином, зберігає громадянство України. За клопотанням усиновителів такий дитині може бути дозволено змінити громадянство;

є) дитина, яка є громадянином України і усиновлена особами без громадянства або подружжям, один з якого є громадянином України, а другий — особою без громадянства, зберігає громадянство України.

Механізму реалізації питань громадянства присвячена значна частина Закону України про громадянство, в якому закріплюються повноваження Президента України та інших державних органів, що беруть участь у рішенні питань громадянства, порядок розгляду заяв і подань з питань громадянства, а також оскаржень та рішень з цих питань.

До системи органів, які беруть участь у рішенні питань громадянства, належать: Президент України; Комісія з питань громадянства при Президентові України; Міністерство внутрішніх справ і підлеглі йому органи; Міністерство іноземних справ, дипломатичні представництва та консульські установи.

Визначальна роль належить Президентові України, який приймає рішення про:

а) прийняття до громадянства України;

б) про втрату громадянства України.

Президент України видає укази з питань громадянства. Зміни в громадянстві настають у день видання указу Президентом, якщо указом не встановлено інше.

Міністерство внутрішніх справ України та підлеглі йому органи:

- а) приймають від осіб, які постійно проживають на території України, заяви з питань громадянства України і разом з необхідними документами надсилають на розгляд Президента України;
- б) визначають належність осіб, які проживають на території України, до громадянства України;
- в) готують подання про втрату громадянства України особами, які постійно проживають на території України;
- г) реєструють втрату громадянства України особами, які проживають на території України.

Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва і консульські установи України виконують такі функції:

- а) приймають від осіб, які постійно проживають за кордоном, заяви з питань громадянства України і разом з необхідними документами надсилають на розгляд Президента України;
- б) визначають належність осіб, які постійно проживають за кордоном, до громадянства України;
- в) готують подання про втрату громадянства України особами, які постійно проживають за кордоном;
- г) реєструють втрату громадянства України особами, які постійно проживають за кордоном;
- д) ведуть облік громадян України, які постійно проживають за кордоном.

Виконання рішень з питань громадянства України покладається на Міністерство внутрішніх справ і його органи, на Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва і консульські установи України. Контроль за виконанням рішень з питань громадянства здійснюється Комісією при Президентові України з питань громадянства. Відмова у прийнятті заяв з питань громадянства та інші дії посадових осіб щодо порядку розгляду справ про громадянство і виконанні рішень з питань громадянства можуть бути оскаржені в суд. Рішення з питань громадянства, прийняті Президентом України, можуть бути розглянуті з точки зору їх відповідності Конституції України.

Права, свободи та обов'язки людини і громадянина складають основу конституційно-правового статусу особи, базу всіх інших прав і свобод, які мають людина, громадянин.

Природа конституційних прав і свобод людини визначається тим, що в якій би країні особа не проживала, вона знаходиться під захистом світового співтовариства, а також держави, громадянином якої є. Стан свободи не дарується публічною владою, а належить людині від її народження і реалізується через суб'єктивні права, які мають природно-правовий характер, і тому є невід'ємними. Конституція України (ст. 21) встановлює що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах, що права свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

На шляху свободи стоїть держава, яка створюється людьми для підтримки можливості реалізації самої свободи. Держава через закони, і насамперед Конституцію, закріплює права і свободи людини, які є мірою можливої поведінки для особи. Таким чином, права людини виникають з природного права, а права громадянина — з позитивного. Але і ті, і другі мають невідчужуваний характер. Права людини є вихідними, оскільки вони притаманні всім людям незалежно від того, чи є вони громадянами держави, в якій проживають; а права громадянина — це ті права, які закріплюються за особою лише в силу її належності до держави (громадянство).

Конституційно-правовий статус громадянина дещо відрізняється від статусу негромадянина, який проживає на території України, але не має права обирати і бути обраним до органів державної влади, брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, займати державні посади тощо. Права громадянина — це своєрідне обмеження рівності між людьми, оскільки іноземці і особи без громадянства не мають

усього комплексу прав і свобод, насамперед політичних, якими в повному обсязі володіють громадяни України. Такий стан з правами іноземців відповідає міжнародним стандартам і пояснюється правомірним бажанням кожної держави надати своїм громадянам усіх прав і свобод, а також можливості виконувати всі обов'язки, насамперед військову службу. Але це не означає, що іноземці, особи без громадянства не мають ніяких обов'язків (наприклад, вони повинні додержуватися Конституції та законів України, сплачувати податки).

Деякі права і свободи встановлюються на рівні конституції, інші — в поточному законодавстві. Вибір форми їх закріплення визначається низкою чинників, до яких належать:

а) значущість відповідного конституційного права, свободи для людини і суспільства; б) вихідний або похідний характер належності людині цього права або свободи; в) особливі юридичні якості основних прав і свобод та специфіка їх реалізації.

Конституція України закріплює ті права, свободи і обов'язки, які життєво важливі і соціально необхідні для окремої людини і нормального функціонування суспільства, держави. Конституційні права і свободи є ядром правового статусу особи, основою інших прав, які встановлюються іншими галузями права України.

Основні права і свободи закріплюються за кожною людиною і громадянином. Усі інші (неосновні) права і свободи пов'язані з різними статусами, яких набуває особа. Так, якщо галузеве законодавство, характеризуючи учасників правовідносин, звертається до них як до робітників, депутатів, покупців тощо, то адресатом конституційно-правової норми, присвяченої правам і свободам, є кожна людина і громадянин або кожний громадянин України незалежно від того, чи реалізують вони ці права в конкретних правовідносинах. Характерною рисою основних прав, свобод і обов'язків є те, що вони рівніші єдині для всіх без винятку для кожної людини, громадянина, не набуваються і не відчужуються за волею громадянина, а належать йому за фактом належності до громадянства, вони невіддільні від правового статусу і можуть бути втраченими лише з втратою громадянства.

Конституційні права і свободи розрізняються за механізмом їх реалізації. Вони є передумовою будь-яких правовідносин у конкретній сфері. На відміну від неосновних прав і свобод основні фіксуються в Конституції України, яка в правовій системі має вищу юридичну силу. Це також підкреслює особливу роль і місце конституційних прав, свобод, обов'язків у загальній системі прав, свобод і обов'язків громадян.

Конституційні (основні) права і свободи людини і громадянина — це невід'ємні права і свободи, які належать особі від народження, є основою правового статусу, закріплені в конституції держави і мають вищий юридичний захист.

Різниця між поняттями "право" і "свобода" значною мірою умовна, оскільки вони означають юридичне визнану можливість для особи вибирати вид і міру своєї поведінки. Але поняття "свобода" в основному розуміється як невтручання у внутрішній світ людини і громадянина (свобода совісті, світогляду, віросповідання, свобода думки, свобода літературної, художньої, наукової творчості). Розуміння поняття "право" більшою мірою пов'язане з тим, що для його реалізації необхідні позитивні дії з боку держави або правомочність людини на участь у діяльності окремих політичних і економічних структур (право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної чи моральної шкоди; гарантування кожному знати свої права і обов'язки, право на безпечне довкілля; право на освіту; право на охорону здоров'я тощо). Нерідко в аспекті розуміння терміну "право" застосовується термін "свобода".

Для конституційно-правового закріплення основних прав і свобод громадян України властиві такі тенденції:

- а) розширення кола прав і свобод, які встановлюються на конституційному рівні;
  - б) "орієнтація на міжнародні стандарти прав людини;
  - в) більш чітка і детальна регламентація традиційних прав і свобод;
  - г) постановка на перше місце не соціально-економічних, як це було раніше, а особистих і політичних прав;
  - д) орієнтація на посилення юридичних гарантій прав і свобод людини і громадянина.
- Конституція України містить 161 статтю, 48 з них, тобто третина, присвячені основним

правам і свободам людини і громадянина. В порівнянні з Основним Законом України 1978 р. звужилося коло основних обов'язків громадян. Перелік в Конституції України основних прав і свобод не слід тлумачити як заперечення і приниження інших загально визнаних прав і свобод людини і громадянина.

Права і свободи в науці традиційно поділяються на три групи: а) особисті; б) політичні; в) економічні, соціальні і культурні. Ця класифікація деякою мірою умовна, оскільки окремі права можуть бути віднесені до різних груп. Наприклад, право на свободу слова (ст. 34 Конституції України) можна віднести як до особистих, так і до політичних прав. Всі основні права неподільні і взаємозв'язані.

Систему конституційних прав і свобод характеризує не тільки їх поділ на відповідні групи, а й порядок їх розташування в Конституції. Це має не просто технічне значення, а відображає ідеологію держави в трактовці сутності концепції правового статусу особи. В діючій Конституції України спочатку вказують особисті, потім політичні, а за ними соціально-економічні і культурні права. Саме така послідовність притаманна Загальній декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948 р. Такий підхід базується на новій концепції прав людини.

До *особистих прав і свобод* належать права: на життя; на повагу до гідності; на свободу та особисту недоторканність; на недоторканність житла; на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; на невтручання в особисте і сімейне життя; на вільний вибір місця проживання, свободу пересування; на свободу думки і слова; на свободу світогляду і віросповідання (ст. 27-35 Конституції України).

До *політичних прав і свобод* належать: право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації; право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації; право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення (ст. 36-40 Конституції України).

До *основних економічних, соціальних і культурних прав* належать: право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної творчої діяльності; право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом; право на працю; право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів; право на відпочинок; право на соціальний захист; право на житло; право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї; право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди; право на освіту; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості; право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41-54 Конституції України).

Розвиток громадянського суспільства, особливо в перехідні часи, потребує від держави обмеження в деяких випадках прав і свобод громадян. У такому складному питанні неприпустимий волюнтаризм або зловживання з боку будь-якої гілки влади, насамперед з боку глави держави, виконавчої влади. Конституції країн світу, допускаючи обмеження прав, встановлюють чіткі підстави і порядок таких дій. В Україні конституційне регулювання цього питання спрямоване на непорушність прав і свобод людини, на їх гарантування, на недопустимість звуження їх змісту та обсягу (ст. 22 Конституції).

Стаття 64 Конституції України також встановлює; що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції. Йдеться про права на: рівність громадян перед законом; громадянство і його зміну; життя; повагу до гідності людини; свободу та недоторканність; звернення до органів державної влади; житло; шлюб; рівність дітей в їх правах; захист прав і свобод; відшкодування за рахунок держави матеріальної і моральної шкоди; знання своїх прав і обов'язків; незворотність дії законів та інших нормативних актів; правову допомогу; необов'язковість виконання явно злочинних

розпоряджень чи наказів; неможливість подвійного притягнення до юридичної відповідальності; те, щоб вважатися невинуватим у вчиненні злочину доки вину не буде доведено в законному порядку; відмову давати свідчення щодо себе, членів сім'ї та близьких родичів.

Перелік цих прав чітко корелюється з положеннями Міжнародного пакту про громадські і політичні права, відображає прагнення захистити ті права і свободи, які мають забезпечуватися за будь-яких обставин, в тому числі при 'денні надзвичайного або воєнного стану.

У Конституції України (ст. 125) встановлюється, що створення надзвичайних та особливих судів не допускається. Це важлива гарантія прав і свобод людини і громадянина і означає, в умовах надзвичайного стану продовжують діяти суди загальної і спеціальної юрисдикції, що гарантує захист громадян незаконних та дискримінаційних дій державних структур.

Згідно з Законом України "Про надзвичайний стан" від 06.1992 р. надзвичайний стан — це передбачений Конституцією особливий правовий режим діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, який тимчасово допускає встановлені даним законом обмеження в здійсненні конституційних прав і свобод, а також прав юридичних осіб та покладає на них додаткові обов'язки. Режим надзвичайного стану спрямований на забезпечення безпеки громадян у разі стихійного лиха, аварій і катастроф, епідемій і епізоотій; на захист конституційного ладу під час масових порушень правопорядку, що створюють загрозу життю здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади шляхом насильства.

На період надзвичайного стану згідно з Законом можуть вживатися такі заходи: особливий режим в'їзду та виїзду; обмеження свободи пересування по території, на якій введено надзвичайний стан; посилення охорони громадського порядку і об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення; заборона проведення зборів, мітингів, вуличних походів та демонстрацій, також будь-яких масових заходів; заборона страйків; обмеження руху транспортних засобів та їх огляд.

У разі необхідності також можуть бути введені: комендантська година;

обмеження свободи друкованих видань, засобів масової формації шляхом попередньої цензури та інших заходів; припинення після відповідного попередження діяльності політичних партій і громадських організацій; перевірка документів у певних місцевостях та місцях, а за відповідних умов — і особистий обшук речей та транспортних засобів; обмеження чи заборона розповсюдження окремих видів товарів, речовин, напоїв.

Але й в умовах надзвичайного стану незаконні дії і перевищення посадовими особами своїх повноважень, у тому числі) до гарантій прав громадян, які встановлені законом, тягнуть собою відповідальність, передбачену законом.

У Конституції України 1996 р. особисті права людини і громадянина розширені в порівнянні з попередніми конституціями і знаходяться на першому місці. Вони необхідні для забезпечення охорони життя, свободи, гідності людини, пов'язані з її приватним життям.

Основним правом людини є *право на життя* (ст. 27). Воно вперше закріплено в Конституції України і є невід'ємним правом людини. Виходячи з цього, ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Без дотримання цього права всі інші права не мають цінності і ігристи. Обов'язок держави — захищати жита людини. Причому кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя інших людей від противоправних посягань. Згідно з міжнародними угодами, стороною яких є Україна, зокрема з Міжнародним пактом про громадські і політичні права (ст. 6), це право не є абсолютним. У певних, визначених законом випадках допускається свідоме припинення людського життя. Забороняється тільки "свавільне" його позбавлення. Відповідно до положень названого Пакту в країнах, які не скасували смертної кари, смертні вироки можуть виноситися тільки за найтяжчі злочини. Вступаючи до Ради Європи, Україна взяла на собі обов'язок не застосовувати смертну кару.

До основних прав людини належить право на охорону державою *поваги особи*, що є невід'ємною ознакою цивілізованого суспільства. Конституція України (ст. 28), встановлюючи повагу до людської гідності, закріплює, що ніхто ні може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському абі такому, що принижує його гідність,

поводженню чи покарання. Причому людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом. Ця конституційна норма відповідає положенням Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність поводження і т. карання, прийнятої в 1948 р., учасницею якої є Україна. Наявність даної норми в Конституції України свідчить про те, що повага до людської гідності є правовим обов'язком посадові осіб, всіх робітників державних структур. Але, як свідчить життя, ця конституційна норма майже не працює. Слід зазначити що багато конституцій світу закріплюють принцип гідності лі дини в тісному зв'язку з народним суверенітетом і основним обов'язками держави (наприклад, ФРН, Греція). Положення ч. ст. 28 Конституції України про неможливість віддання жодної особи без її згоди медичним, науковим чи іншим досліді відповідає нормі, яка міститься у ст. 7 Міжнародного пакту п громадянські і політичні права.

У системі основних особистих прав людини і громадянина велике значення має право на *свободу та особисту недоторканність*. Це право неодноразово проголошується в міжнародних документах: у Загальній декларації, прав - людини 1948 р. (ст. 3), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. (ст. 9), Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. (ст. 5: Згідно з цим правом ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Згідно з вимогами Конституції тримання під вартою може мати місце або як міра кримінального покарання, або як запобіжний захід на період досудового провадження, судового розгляду та набрання вироком законної сили. В цих випадках необхідне вмотивоване судове рішення або обвинувальний вирок. Згідно з ч. 3 ст. 29 Конституції України тримання під вартою у разі нагальної необхідності може застосовуватися без попереднього вмотивованого рішення в суді. Але його обґрунтованість протягом 72 годин має бути перевірена судом. У разі незгоди суду із застосуванням тримання під вартою особа підлягає негайному звільненню. Кожна особа, яка заарештована чи затримана, має право ознайомитися з мотивами свого арешту чи затримання та своїми правами. Особа або орган, які застосували такий захід, зобов'язані ознайомити заарештованого чи затриманого з мотивами арешту або затримання, а також з його відповідними правами. Слід мати на увазі, що, зважаючи на сучасний стан злочинності в Україні, ця конституційна норма в дію ще не увійшла. Згідно з п. 13 "Перехідних положень" протягом 5-ти років після набуття чинності Конституцією ще зберігається існуючий порядок арешту, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину. Підстави тримання під вартою має визначити закон.

Приватне життя складають ,і ті сторони особистого життя, у які людина не бажає посвячати інших. Це як би своєрідний суверенітет особи. Тому значне місце в системі особистих прав займають недоторканність житла, таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.

Гарантія недоторканності житла означає, що не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. Англійське прислів'я "Мій дім — моя фортеця" чітко відображає сутність цього конституційного права; людина може робити в своєму домі те, що забажає. У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна, чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у скоєнні злочину, можливий інший, встановлений законом порядок проникнення до житла, чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку. Слід враховувати, що житлом за законодавством визнається і місце тимчасового проживання (готель, дім-інтернат, гуртожиток, пансіонат тощо).

У Конституції України вперше встановлюється право людини на захист своєї гідності і доброго імені. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Ці обмеження цілком відповідають міжнародно-правовим стандартам прав людини.

Кожному громадянину України надається право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею. Суттєве значення має те, що конституційне гарантується судовий захист права спростувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації. Це має принципове значення для забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Вперше в Конституції України 1996 р. закріплюється *свобода пересування*. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Громадянин України не може бути позбавлений права і будь-який час повернутися в Україну. Разом з тим поточне законодавство встановлює обмеження в свободі пересування і виборі місця проживання, що стосується місцевостей, в яких встановлений особливий режим (прикордонна смуга, закриті військові поселення, зони екологічного лиха тощо). Порядок в'їзду в Україну і виїзду за її межі регламентується окремим законом.

Конституція гарантує кожному право на *свободу думки, слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на свободу світогляду і віросповідання*. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом. Підставами для цього є: а) інтереси національної безпеки, територіальна цілісність; б) забезпечення громадського порядку; в) запобігання заворушенням чи злочинам; г) запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно; д) підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

В Україні, як і в інших країнах СНД, спостерігається релігійний бум. Церкві і релігії повертається належне їм місце в нашому суспільстві. Президент України в доповіді, присвяченій 5-й річниці незалежності України відзначив, що за останні 5 років кількість релігійних громад в Україні зросла на 5 тис. і становить 18 тис. Віросповідальний спектр розширився з 37 до 65 конфесій, течій і спрямувань. Споруджено 1165 і ведеться будівництво майже 2-х тисяч храмів¹. Свобода сповідання включає право сповідати будь-яку релігію або не сповідати ніякої, безперешкодно відправляти одноособове чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Це конституційне положення досить важливе, оскільки є чимало випадків релігійного екстремізму, конфронтації в міжцерковних справах. Принципове значення має положення про те, що церква і релігійні організації в нашій країні відокремлені від держави, а держава — від церкви, що жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Це свідчить про те, що наша держава є світською і ніякій релігії не дається перевага.

На відміну від основних особистих прав, які за своєю природою є невідчужуваними і належать кожному від народження, *політичні права і свободи* безпосередньо пов'язані зі станом громадянства. Цю різницю визначає Конституція України, яка особисті права адресує кожному, а політичні — тільки громадянам. Політичні права і свободи можуть бути реалізовані особою як індивідуально, так і через об'єднання з іншими людьми. Індивідуальний характер мають, наприклад, право доступу до державної служби (ст. 38), право звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування (ст. 40). А такі права, як право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, мають сенс і зміст тільки як колективні. Неможливо, наприклад, створити і зареєструвати політичну партію або профспілку з одної людини. Разом з ці деякі права можуть бути як колективними, так індивідуальними, наприклад право направляти індивідуальні чи колективні звернення.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Суверенітет Українського народу — найважливіша основа конституційного ладу України. Практичну реалізацію він отримує через реалізацію кожним громадянином своєї волі в політичній житті країни.

Найбільш узагальненим, інтегруючим всі інші політич права і свободи є право громадян брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Право кожного громадянина брати участь в управлінні справами держави — важлива ознака демократизму держави. Навіть в тоталітарних режимах це право проголошується, хоча і має формальний характер. Поточне законодавство України про вибори, про всеукраїнський та місцеві референдуми детальніше регламентує права громадян.

Важливим правом, яке безпосередньо стосується участі громадян в управлінні справами держави, є закріплене право *свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації* для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Громадські організації сприяють розвитку політичній активності і самодіяльності громадян. Прийняття або вступ таких організацій відбувається на добровільних засадах, інших не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність до політичних партій або громадських організацій. Причому всі об'єднання громад нарівні перед законом.

Конституція України (ст. 37) встановлює обмеження щодо утворення і діяльності політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення держави влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення. Політичним партіям та громадським організаціям забороняється мати воєнізовані формування. Ці вимоги цілком відповідають світовим конституційним стандартам взаємовідносин держави і політичних угруповань. Заборона діяльності об'єднань громадян може відбуватися тільки в судовому порядку.

Окрему групу основних прав і свобод людини і громадянина в Україні складають *соціально-економічні і культурні права*. Ця група прав у сукупності забезпечує свободу людини в економічній, соціальній і культурній сферах і дає можливість задовольняти свої життєві потреби. В них розкривається важливий аспект соціальної правової держави. Ця група прав і свобод невід'ємна від особистих і політичних, оскільки всі права і свободи взаємозв'язані і складають єдиний статус людини і громадянина.

Діюча Конституція України в порівнянні з Основним Законом України від 20.04.1978 р. виходить з принципово нової ідеології закріплення соціально-економічних прав і свобод. В радянських конституціях чітко виявлялася орієнтація на основоположну роль держави в наданні людині економічних і соціальних благ. Сучасне конституційно-правове регулювання цих прав спрямоване на соціальну і економічну активність особи, на підвищення її індивідуальної відповідальності. Держава в умовах становлення ринкових відносин повинна створювати необхідні політичні, правові, матеріально-фінансові і організаційні передумови, які забезпечували б кожній людині особисту ініціативу в економічній сфері.

Широкий спектр соціально-економічних прав був закріплений і в колишніх радянських конституціях. Але сучасне їх регулювання характеризується не тільки розширенням переліку прав, а й іншою трактовкою їх змісту. Вперше на конституційному рівні встановлюються право на підприємницьку діяльність (ст. 42), право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41). Визнання права на підприємницьку діяльність породжує для держави відповідні обов'язки, які є гарантіями цього права. Так, державні органи не можуть відмовити приватному підприємству в реєстрації, посилаючись на недоцільність такого виду підприємництва. Разом з цим держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. На жаль, з цим завданням наша держава поки що не дуже справляється.

У праві на працю принципово новим є положення про те, що використання примусової праці забороняється. Новим в конституційному регулюванні є право на страйк для захисту своїх економічних і культурних інтересів. Порядок здійснення цього права встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки,

охорони здоров'я, прав, свобод інших людей. Причому ніхто не може бути примушений до участі або неучасті у страйку. Заборона страйку можлива лише на підставі закону.

Вперше в Конституції України вказується, що кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48). Забезпечити, гарантувати це право в умовах глибокої економічної кризи практично неможливо. Складним є забезпечення в такій ситуації і права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50). Екологічна безпека — важливіший чинник якості життя, здоров'я, благополуччя людини. Тому світове співтовариство визнало екологічні права як фундаментальні права людини і громадянина.

Освіта — основоположний фактор економічного, соціального і духовного прогресу суспільства, необхідна передумова розвитку кожної людини, її культури і благополуччя. Розвинуте суспільство не жаліє коштів на освіту. Ст. 53 Конституції України встановлює, що повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі. Нестача в державі коштів негативно впливає на реалізацію громадянами України права на освіту.

Конституція України встановлює, що громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів. Закріплення на конституційному рівні свободи творчості означає, що органи державної влади і місцевого самоврядування не мають права втручатися в творчу діяльність громадян, диктувати їм, що можна, а що не можна писати, громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може виконувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законами.

Конституція України приділяє значну увагу *гарантіям і свободам людини і громадянина*. Під гарантіями розуміються правові засоби, що забезпечують реалізацію того чи іншого права людини і громадянина. Кожне право може бути реалізоване, йому відповідає чийсь обов'язок його забезпечити. В Конституції виділяються такі спеціальні юридичні гарантії: права і свободи людини і громадянина захищаються судом; кожен має зо на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної чи моральної шкоди; кожному гарантується право знати свої права і обов'язки; закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи; кожен має право на правову допомогу; ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження, накази; ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності за одне й те саме правопорушення; особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду; особа не несе відповідальності за відмову давати показаній пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, яких визначено законом; конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією (ст. 55-64 Конституції України).

Обов'язки — складова частина правового статусу особи. Вони тісно пов'язані з правами і свободами людини і громадянина. Неможливо уявити людину, яка б мала тільки обов'язки, і, навпаки, мала б лише права без обов'язків. Конституція виходить з рівності обов'язків. Ст. 24 Основного Закону встановлює, громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Даний принцип стосується кожного громадянина України і безпосередньо пов'язаний з рівністю прав і свобод. Це означає, що жодний громадянин не може уникнути обов'язків. На Україні чимало проживає осіб, які не є громадянами України. Конституція не звільняє їх від деяких обов'язків (сплачувати податки і збори, не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині), оскільки за ними закріплена значна кількість прав і свобод. Але деякі обов'язки на цих осіб не поширюються, бо вони притаманні тільки громадянам (захистити 63 Вітчизну тощо).

Конституція України встановлює такі обов'язки громадян: захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України; шанувати її державні символи; відбувати військову службу відповідно до закону; не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки; сплачувати податки і збори; неухильно додержуватися Конституції і законів України; не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

В Конституції України 1996 р. на відміну від Основного Закону України 1978 р. вужче закріплені основні обов'язки.

Головним обов'язком громадян є неухильне додержання Конституції України та законів України. Він поширюється також на негромадян, оскільки неприпустима ситуація, коли той, хто проживає на території країни, не зобов'язаний виконувати приписи Конституції і законів відповідної держави. На цьому положенні базуються закони України про іноземців, про біженців.

Конституційний обов'язок додержуватися Конституції і законів України не слід тлумачити так, немов йдеться тільки про додержання законів. В ст. 68 Конституції закладений широкий зміст, оскільки громадяни, інші особи зобов'язані додержуватися також підзаконних актів, наприклад, указів Президента, актів органів місцевого самоврядування.

Повага до прав і свобод інших осіб — важлива передумова свободи, її необхідне обмеження і фундаментальний принцип законності і правопорядку. Це потребує розвинутої правосвідомості. Положення ст. 68 Конституції України закріплюється з п. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини, яка встановлює що "при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинні зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших..."

В Україні значна увага приділяється правовому статусу *національних меншин*. В Конституції України (ст. 11) записано що держава сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин України, гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин (ст. 10). 01.10.1991 р. прийнята Декларація прав національностей України, а 25.06.1992 р. — Закон "Про національні меншини в Україні". Згідно з цими актами встановлюється, що в Україні громадянам незалежно від національного походження гарантуються рівні політичні, економічні і культурні права і свободи. При цьому всі громадяни користуються захистом держави на рівних підставах. При забезпеченні прав осіб, що належать до національних меншин, Україна виходить з того, що ці права є невід'ємною частиною загальноновизнаних в світі прав людини.

До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою, чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку діяльність, що не суперечить законодавству. Пам'ятки історії і культури національних меншин на території України охороняються законом. Згідно з законом про національні меншини в Україні наша держава вживає заходів щодо підготовки педагогічних кадрів для національних меншин через мережу навчальних закладів. Державні органи на основі міждержавних угод сприяють національним меншинам у підготовці спеціалістів в інших країнах. Держава гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення. Питання про повернення на територію України представників депортованих народів вирішуються відповідними законодавчими актами та договорами України з іншими державами.

Закон приділяє значну увагу гарантуванню прав і свобод національних меншин. Громадяни, які належать до національних меншин, вільні у виборі обсягу і форм здійснення прав, що надаються їм чинним законодавством, і реалізують їх особисто, а також через відповідні державні органи та громадські об'єднання. Їх участь або неучасть у

цих об'єднаннях не може бути підставою для обмеження прав громадянина України, який належить до національної меншини. Національні громадські об'єднання мають право висувати своїх кандидатів у депутати. Громадяни, які належать до національних меншин, а також національні громадські об'єднання мають право вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України, одержувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій.

Принципове значення має положення ст. 18 Закону про національні меншини, де вказано, що будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою забороняється і карається законом.

Конституція і чинне поточне законодавство України про національні меншини виконує важливу соціальну функцію - стабілізує міжнаціональні відносини. На це спрямована діяльність державних і самоврядних структур, що сприяє міжнаціональній згоді в нашій країні.

Тема №5: ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ

Територіальному устрою присвячений розд. IX Конституції України 1996 р. Норми цього розділу складають один з найважливіших правових інститутів конституційного права України.

Територія — одна з основних ознак держави, що визначає простір, на який поширюється суверенітет і влада держави.

Під територією розуміється не тільки сухопутна її частина, а й водні і повітряні простори над нею. До території морських держав безпосередньо примикають, хоча до неї не входять, континентальний шельф та виключна економічна зона.

Територіальний устрій є одним із атрибутів кожної держави.

Територіальний устрій України — це обумовлений її завданнями і функціями поділ території держави на певні адміністративно-територіальні одиниці, відповідно до яких будується система державних органів та органів місцевого самоврядування з метою забезпечення комплексного економічного і соціального розвитку території.

Територіальний устрій необхідний для здійснення найрізноманітніших державних функцій. Насамперед відповідно до територіального устрою будується система державних органів. Він також сприяє збалансованому розвитку всієї території; створенню сприятливих умов для задоволення матеріальних, соціальних та культурних потреб громадян тощо.

Сутність територіального устрою України відбивається в його принципах, які визначені в Конституції України (ст. 132). До них належать такі:

- єдність та цілісність державної території;
- поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади;
- збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів.

Сутність *принципу єдності та цілісності територіального устрою* полягає в тому, що територія України становить єдине ціле і на неї мають силу тільки закони України. В ст. 2 Конституції записано: "Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою".

Принцип поєднання централізації і децентралізації здійсненні державної влади означає, що в Україні має бути так організація території, яка відповідала б інтересам держави найповнішою мірою інтересам окремих регіонів. Суть цього принципу полягає у розумному співвідношенні між централізацією влади і децентралізацією функцій державного регулювання самоврядних територій. А тому потрібно чітко розмежування функцій між державою і місцевим самоврядуванням.

Принцип збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів сприяє розвитку всіх частин держави (міст, селищ та інших населених пунктів) з урахуванням соціально-економічних чинників, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурно-історичних традицій. Суть цього принципу полягає в рівномірному економічному і соціальному розвитку всієї території країни.

Охарактеризовані принципи спрямовані на оптимальне і ефективне управління державою, чого можна досягти лише при умові застосування всіх принципів у єдності та в тісному взаємозв'язку.

З територіальним устроєм тісно пов'язана форма державного устрою. Сучасні держави за формою устрою поділяються на унітарні і федеративні.

Основна різниця між цими формами в тому, що при унітарній формі територія держави складається із адміністративно-територіальних одиниць, а при федеративній формі територіальні одиниці являють собою державні утворення або навіть держави — суб'єкти федерації.

Унітарна держава — це єдина держава, до складу якої не входять інші держави; її територія поділяється лише на адміністративно-територіальні одиниці. Унітарна держава має спільні для всієї країни органи влади, функції яких поширюються на всю територію.

Україна відповідно до ст. 2 Конституції України є унітарною державою. В той же час у її складі знаходиться Автономна Республіка Крим. Проте сам факт наявності автономії у складі держави ніколи не був обов'язковою ознакою федерації.

Федеративна держава — це держава, яка створена в результаті об'єднання двох або кількох держав. Парламент федеративних держав завжди складається з двох палат. Суб'єкти федерації володіють певною державною автономією, але не мають права виходу з держави.

Історично відома ще й така форма державного устрою, як конфедерація, проте в сучасному світі вона не використовується.

Термін "автономія" — грецького походження, він означає самоврядування певної території, яка вирізняється національним складом населення, особливим побутом та іншими особливостями в межах однієї держави. Суть автономії полягає в наданні права на самоврядування народів, який компактно проживає на певній території. Автономія завжди створюється за національно-територіальним принципом і є засобом рішення національного питання.

Тепер до складу України входить Автономна Республіка Крим. Її створенню передував референдум, який був проведений 20.01.1991 р. в Криму. 12.02.1991 р. Верховна Рада України підтримала це бажання народу і прийняла Закон про відновлення автономії Криму¹. Так, юридичне було оформлено створення Автономної Республіки Крим. Необхідно відзначити, що до Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) у Криму існувала автономна республіка кримських татар, тобто автономія була національною, для корінного народу. А знову створена автономія — це вже територіальна автономія. Як відомо, у травні 1944 р. кримські татари були депортовані з Криму, а автономна республіка була ліквідована. Замість неї була створена Кримська область (звичайна адміністративна одиниця) у складі Російської федерації, а у 1954 р. вона була передана до складу України.

Під час проведення референдуму татари становили лише 30 тисяч населення Криму і не проживали компактно. За таких умов не було підстав для створення автономної республіки. Однак в силу політичної ситуації, що склалася в той період в Україні в цілому і в Криму зокрема, була створена Автономна Республіка Крим. У подальшому це призвело до того, що певні сепаратистські сили в Криму почали запроваджувати ідею створення незалежної держави. Протягом 1991-1995 рр. цей курс був домінуючим у діяльності керівників Криму. Так, 04.09.1991 р. Верховна Рада Криму прийняла Декларацію про державний суверенітет Криму, 05.05.1992 р. — Акт проголошення незалежності Криму, 06.05.1992 р. — Конституцію Республіки Крим згідно з якою Крим фактично став суверенною і незалежною державою. Потім були прийняті інші акти подібного характеру, які суперечили Конституції та іншому законодавству України! результатом виникла реальна загроза територіальній цілісності України. З урахуванням цього 17.03.1995 р. Верховна Рада України з метою захисту державного суверенітету скасувала Конституцію Республіки Крим, прийняту 06.05.1992 р., та інші акти, які суперечили Конституції та іншому законодавству України.

Тепер правовий статус Автономної Республіки Крим визначений Законом України "Про Автономну Республіку Крим", що прийнято 17.03.1995 р., та Конституцією України 1996 р., і якій розд. X присвячений Автономній Республіці Крим. Згідно з ними Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України, що знаходиться у її складі як адміністративно-територіальна автономія. Тому вона не є носієм державного суверенітету, не має права виходу із складу України, не може вступати у політичні відносини з іноземними державами.

Автономна Республіка Крим має свою Конституцію. Це і право закріплено в ст. 135 Конституції України. Конституції Автономної Республіки Крим розробляється самою Автономною Республікою і приймається її Верховною Радою, а потім затверджується Верховною Радою України не менш як половинок від конституційного складу. Тільки після цього Конституція Автономної Республіки Крим набирає сили.

Така процедура прийняття Конституції Автономної Республіки Крим, з одного боку, вказує на контроль вищих державних органів України і її відповідальність за економічний і культурний розвиток Автономної Республіки, а з іншого - свідчить про те, що Автономна Республіка Крим не є суверенною.

Автономна Республіка Крим має свою систему органів — Верховну Раду, Раду Міністрів та органи місцевого самоврядування. Разом з тим в Автономній Республіці Крим діє Представництво Президента України.

Правосуддя в Автономній Республіці Крим здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України.

Нормативно-правові акти (рішення та постанови) Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення Ради Міністрів Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції і законам України, актам Президента України і Кабінету Міністрів України.

У протилежному випадку Президент України може зупинити дію актів Верховної Ради Криму з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Конституція України (ст. 137) визначає коло питань, з яких Автономна Республіка Крим здійснює нормативне регулювання:

- сільське господарство і ліси;
- меліорація і кар'єри;
- громадські роботи, ремесла та промисли; благодійництво;
- містобудування і житлове господарство;
- туризм, готельні справи, ярмарки;
- музеї, бібліотеки, театри, інші заклади культури, історико-культурні заповідники;
- транспорт загального користування, автошляхи, водопроводи;
- мисливство, рибальство;
- санітарна і лікарняна служби.

Правовий статус Автономної Республіки Крим виявляється в її компетенції. Питання, що віднесені Конституцією України (ст. 138) до відання Автономної Республіки Крим, можна умовно поділити на такі групи: державного будівництва; господарської та соціально-культурної діяльності; охорони прав і свобод громадян та сприяння охороні правопорядку.

До першої групи належать питання: прийняття Конституції Автономної Республіки Крим, подання її для затвердження Верховній Раді України; призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим; організація та проведення місцевих референдумів.

Другу групу складають питання: управління майном, що належить Автономній Республіці Крим; розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової політики України; опрацювання, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля — відповідно до загальнодержавних програм; визначення статусу місцевостей як курортів; встановлення зон санітарної охорони курортів; забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії; участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів.

До третьої групи належать питання: участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприянь? охороні правопорядку та громадської безпеки; ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим або в окремих її місцевостях.

Законами України Автономній Республіці Крим можуть бути делеговані також інші повноваження.

Адміністративно-територіальний устрій України — найважливіший політико-правовий інститут нашої держави, який безпосередньо стосується істотних інтересів населення країни.

Адміністративно-територіальний устрій України був завершений в процесі розвитку держави і отримав конституційне закріплення. Це поняття ні в якому разі не можна ототожнювати з поняттям "територіальна організація держави", яке означає побудовану за територіальним принципом державну організацію суспільства і передбачає, насамперед, поділ території на виборчі округи, воєнні округи, адміністративно-територіальні одиниці тощо. В літературі поряд з поняттям "адміністративно-територіальний устрій" зустрічається термін "адміністративно-територіальний поділ". Ці

поняття також не є синонімами, бо друге означає процес поділу території республіки на адміністративно-територіальні одиниці. А у понятті "адміністративно-територіальний устрій" органічно поєднані два елементи державності: територіальний поділ і система державних органів. Таким чином, адміністративно-територіальний устрій слід характеризувати як обумовлений завданнями, функціями держави і проведений з урахуванням природно-історичних, економічних, національних та інших особливостей поділ території держави на окремі частини, згідно з якими будується система місцевих рад, інших державних і недержавних органів з метою забезпечення їх практичної діяльності.

Створений в 30-х роках адміністративно-територіальний устрій вже повною мірою не відповідає тим соціально-економічним і політичним реаліям, які мають місце в Україні тепер: впровадження в економіку риночного механізму, введення нових управлінських структур згідно з президентською формою правління, загострення політичних процесів та ін. У зв'язку з цим для створення і подальшого розвитку адміністративно-територіального устрою України велике значення мають політико-правові принципи, названі вище.

Згідно зі ст. 133 Конституції України в систему адміністративно-територіального устрою держави входять Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Хоча сільські ради в Конституції не вказані як адміністративно-територіальні одиниці, але вони, звичайно, будуть збережені.

Аналізуючи систему адміністративно-територіального поділу республіки, слід відзначити, що її побудова зумовлює відносини координації та субординації, створення структурних рівнів (ланок). Для сучасної системи адміністративно-територіального устрою України характерні три структурних рівня: вища ланка — область, місто республіканського підпорядкування; середня ланка — район, місто обласного підпорядкування; низова ланка — місто районного підпорядкування, селище міського типу, село, сільрада.

Перелік областей та міст республіканського підпорядкування міститься в Конституції України. Вперше в Україні області були створені в 1932 р. Зараз їх є 24, Території областей поділяються на райони (в середньому по 20-22 райони в області). На території області знаходиться кілька міст, підпорядкованих безпосередньо обласним органам. Звичайно області іменуються за назвою обласного центру (виняток складають Закарпатська та Волинська).

У системі адміністративно-територіального устрою найбільші одиниці — області. Є всі підстави вважати, що сучасний обласний поділ України повністю себе оправдує з боку економічного, соціального і культурного розвитку, задоволення потреб населення. Розмови про необхідність внесення певних змін щодо території областей, як і про необхідність надання деяким містам статусу міст республіканського підпорядкування не є обґрунтованими. Навряд чи це буде доцільним із різних причин, насамперед, економічних.

В Україні є два міста республіканського підпорядкування. Це Київ та Севастополь, що мають згідно з Конституцією України (ч. 3 ст. 133) спеціальний статус, який визначається законами України.

Важливого значення набувають міста обласного і районного підпорядкування. В них знаходяться об'єкти промислового виробництва, науки, культурно-освітні установи та інші об'єкти, без яких неможливе функціонування міста. Кількість міст і населення в них постійно зростає. В Україні є близько 450 міст. Загалом же пріоритет повинен віддаватися, насамперед, невеликим містам — районним центрам, бо надмірний розвиток великих міст, міст-мільйонерів породжує і для населення, і для органів місцевого самоврядування, як свідчать приклади інших країн, надзвичайно складні проблеми, з якими Україна зіткнеться в недалекому майбутньому.

Важливе місце в системі адміністративно-територіального устрою України належить районам. Ця ланка пов'язує обласні і республіканські органи з міськими, селищними та сільськими радами, підприємствами, організаціями та ін. Кожний з районів звичайно — економічно цільний комплекс. Зараз в Україні 612 районів.

В Україні є близько 8700 сільських рад. Територія сільради — це не тільки села, але і навколишні землі, які використовуються для сільськогосподарського виробництва.

Дуже гострою є проблема так званих "неперспективних" сіл. Кожного року з обліку знімаються десятки населених пунктів, що має негативні наслідки — економічні, демографічні та ін.

Треба зазначити, що в Україні система поділу населених пунктів на міські і сільські є гнучкою, це забезпечує їх безперешкодний перехід із однієї категорії в іншу. В цілому поділ населених пунктів на міські і сільські залежить від того, чи пов'язане населення з сільськогосподарським виробництвом, а також від територіальних кордонів та кількості населення.

Слід підкреслити, що в системі адміністративно-територіального устрою України є винятки з загального правила Про співпідпорядкування рад: селища міського типу приєднуються до найближчого міста; районна рада одночасно виступає в ролі первинного органу самоврядування і для міського населеного пункту або, навпаки, міській раді підпорядковані інші міські, районні, сільські ради, розташовані в безпосередній близькості від неї. Це не завжди є оправданим, але має місце. Наприклад, в Автономній Республіці Крим селище Гурзуф та кілька інших селищ і сіл підпорядковані раді народних депутатів м. Ялти.

Згідно з ч. 1 ст. 133 Конституції України до системи адміністративно-територіального устрою України входить Автономна Республіка Крим. Її статус був проаналізований вище. Слід відзначити, що Автономна Республіка Крим не є звичайною адміністративно-територіальною одиницею. Це не суверенна держава в складі України, проте має свій Уряд, Конституцію, державну символіку тощо.

Тема №6: РЕФЕРЕНДУМ

Термін "референдум" у перекладі з латинської мови означає "те, що повинно бути повідомлене". На відміну від виборів референдум не є універсальним інститутом. У деяких країнах розвинутої демократії він ніколи не застосовувався (Нідерланди) або застосовувався в одиничних випадках (Великобританія, Бельгія). Нерідко цей інститут використовувався для політичного маніпулювання. Референдум — це політичний і правовий інститут, спрямований на вирішення кардинальних проблем загальнонаціонального і місцевого значення. В законодавстві і філософській доктрині права термін "референдум" трактується то-різному. В нормативних актах застосовуються терміни референдум" (Україна, Росія, Білорусія, Молдова, Італія, Іспанія, Словачія) і "плебісцит" (Чілі, Еквадор, Коста-Ріка).

В Україні питання референдуму регламентується Конституцією (розд. III "Вибори. Референдум", а також ст. 5, 75, '06, 138, 143, 156). У конституціях інших країн виділення спеціальних глав або розділів зустрічаються рідко (гл. 2 Конституції Республіки Білорусь, розд. 2 Конституції Словачії). Детальна регламентація — це предмет законодавчого регулювання. В Україні прийнятий Закон "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" від 03.07.1991 р.

Референдуми класифікуються за різними ознаками. На *конституційному референдумі* обговорюються проекти нового Основного Закону або пропозиції з часткової зміни діючої Конституції. *Законодавчий референдум* проводиться щодо проектів або чинних законів. Предметом *референдумі з міжнародно-правових питань* є проблеми входження країни до відповідних міждержавних структур, співтовариств. На *адміністративні референдуми* виносяться питання управлінського характеру. Зокрема, це можуть бути питання про зміну адміністративно-територіального поділу. З точки зору юридичної сили рішення, що прийняті шляхом голосування, мають різні юридичні наслідки. Так, є *консультативні* і *звичайні* референдуми. Перші проводяться для виявлення громадської думки, їх рішення для державних органів не є обов'язковими. Згідно з Законом "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" консультативні референдуми проводяться з метою вирішення важливих питань загальнодержавного та місцевого значення. Результати дорадчого (опитування (консультативного референдуму) розглядаються і враховуються при прийнятті рішень відповідними державними органами (ст. 46). Незважаючи на, формально-обов'язковий характер дорадче опитування має морально зобов'язуючу силу. В демократичній державі влада, як правило, при прийнятті рішень враховує результати консультативних референдумів.

Референдуми можуть класифікуватися і відповідно до того, яким суб'єктам належить право висунення ініціативи (парламентська, президентська, урядова, народна чи спеціальна ініціатива), а також право прийняття рішення про призначення референдуму. В Україні ініціаторами проведення всеукраїнського референдуму згідно з Конституцією, можуть бути Президент України, Верховна Рада України, народ України, а призначати референдум мають право Президент і парламент України. Референдуми є всеукраїнські та місцеві.

Право на участь в референдумі — це природне право. Не випадково в ч. 1 ст. 21 Загальної декларації прав людини встановлено, що кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. Здійснення влади народом визначається в Конституції України як народне волевиявлення. Причому за своїм змістом воно може стосуватися будь-яких сторін життя народу:

соціально-економічного, політичного, культурного.

Конституція України встановлює (ст. 69), що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. В даній статті не дається вичерпного переліку цих форм безпосередньої демократії, а лише закріплюються її пріоритет, провідні форми (вибори, референдум) та припускається можливість здійснення народного волевиявлення й через інші форми безпосередньої демократії.

Референдум — це спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення.

Референдум передбачає чітке визначення кола його учасників. Право голосу на референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення 18 років.

Отже, таке право визнається не за всіма особами, які проживають на території України (наприклад, іноземці, особи без громадянства) на день проведення референдумів, а лише за громадянами. Причому право на участь у референдумах мають громадяни України залежно від раси, кольору шкіри, політичних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового ну, місця проживання, мовних та інших ознак. Не мають права голосу, а відповідно і участі в референдумі громадяни, які визнані судом недієздатними. Будь-яких інших підстав (цензів) позбавлення права голосу Конституція України не встановлює. Це стосується і тривалості проживання (цензу осілості), і освіти (язу освіти) тощо. Право громадян брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах включає в себе не тільки право голосування, а й право ініціативи у збиранні підписів під вимогою про проведення всеукраїнського референдуму; право громадян на ознайомлення зі списками виборців і право на оскарження у зв'язку з неточностями або помилками у списку громадян, які мають брати участь у референдумі (ст. 33, 34 Закону про всеукраїнський та місцеві референдуми).

Предметом всеукраїнського референдуму може бути затвердження Конституції України, її окремих положень та внесення до неї змін і доповнень; прийняття, зміна чи скасування законів України або окремих положень; прийняття рішень, які визначають основний зміст Конституції України, законів України та інших правових актів. На всеукраїнський референдум можуть виноситися питання, які згідно з Конституцією належать до відання України, тобто питання загальнодержавного значення. Виключно всеукраїнським референдумом вирішується питання про зміну території України (ст. 73 Конституції). Це положення закріплено в Конституції України з метою упередження винесення на місцеві референдуми питань загальнодержавного і загальнонаціонального значення, до яких, безумовно, належить питання про зміну території держави. Тому проведення місцевих референдумів з питань мови, громадянства, території не матиме юридичних наслідків, оскільки ці питання загальнодержавного, а не місцевого рівня.

Предметом місцевого референдуму може бути: прийняття, зміна або скасування рішень з питань, віднесених законодавством України до відання місцевого самоврядування відповідних адміністративно - територіальних одиниць; прийняття рішень, які визначають зміст постанов місцевих рад народних депутатів та виконавчих і розпорядчих органів. На місцеві референдуми можуть виноситися питання, які належать згідно з законодавством України до відання місцевого самоврядування відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а також питання дострокового припинення повноважень відповідної місцевої ради народних депутатів та її голови. Виключно місцевими референдумами вирішуються питання про найменування або перейменування сільрад, селищ, міст, районів, областей; питання про об'єднання в одну однойменних адміністративно-територіальних одиниць, які мають спільний адміністративний центр.

Використання референдуму як форми безпосереднього волевиявлення народу, населення окремих адміністративно-територіальних одиниць має бути зваженим. Органи державної влади не повинні виносити як на всеукраїнський, так і на місцеві референдуми питання, для вирішення яких потрібні професійні знання, досвід та інші передбачені законом підстави.

Виходячи з цього, ст. 74 Конституції України встановлює, що референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

Згідно з Законом "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" на місцеві референдуми не виносяться питання: про скасування законних рішень вищестоящих органів державної влади і самоврядування; віднесені до відання органів суду і прокуратури; пов'язані з обранням, призначенням і звільненням посадових осіб, що належать до компетенції відповідної ради та її виконавчих органів.

На всеукраїнський референдум не виносяться питання, віднесені законодавством України до відання органів суду і прокуратури; питання амністії та помилування; про вжиття державними органами України надзвичайних і невідкладних заходів щодо охорони громадського порядку, захисту здоров'я та безпеки громадян; питання, пов'язані з

обранням, призначенням і звільненням посадових осіб, що належать до компетенції парламенту України, Президента та Кабінету Міністрів України, Такі обмеження щодо предмету загальнонаціонального та місцевих референдумів відповідають світовій практиці конституціоналізму. Так, згідно з Конституцією Італії (ч. 2 ст. 75) на референдум не виносяться закони про податки і бюджет, про амністію і помилування, про повноваження на ратифікацію міжнародних договорів.

Громадяни беруть участь у всеукраїнських та місцевих референдумах на рівних засадах. Кожний громадянин має один голос. Референдум є прямим: громадяни беруть в ньому участь безпосередньо. Голосування під час референдуму є таємним: контроль за волевиявленням громадян не допускається. Громадянам, політичним партіям, громадським організаціям, масовим рухам, трудовим колективам надається право проводити агітацію за пропозицію про оголошення референдуму, а також проти пропозиції про оголошення референдуму, прийняття закону чи рішення. Винесений на референдум проект закону, рішення обговорюється в межах України або тієї адміністративно-територіальної одиниці, де проводитиметься референдум. Діяльність державних і громадських органів, які беруть участь у підготовці і проведенні референдуму, здійснюється відкрито і гласно. Всі рішення, що стосуються референдуму, а також проекти законів, інших рішень, які виносяться на референдум, підлягають опублікуванню засобами масової інформації.

Демократичні засади підготовки і проведення референдумів виявляються і в тому, що засоби масової інформації висвітлюють хід підготовки і проведення референдуму, їх представникам гарантується безперешкодний доступ на всі збори і сідання, пов'язані з референдумом, і одержання інформації. Хоча Конституція України 1996 р. на відміну від Основного Закону України 1978 р. не закріплює принцип гласності в роботі державних органів і органів місцевого самоврядування, значущість цього важливого політико-правового принципу в умовах побудови демократичної правової держави не знижується, а підвищується. Важливо те, що він знайшов втілення в поточному конституційному законодавстві.

Новий всеукраїнський референдум з питань, що раніше виносилися на референдум, може бути проведений не раніш як через 5 років, а місцевий референдум — не раніш як через рік від дня проведення попереднього референдуму з цих питань.

Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених Конституцією України. Протягом тривалого часу призначення всеукраїнських референдумів згідно з Конституцією України 1978 р. і Законом про всеукраїнський та місцеві референдуми входило до повноважень тільки Верховної Ради України. З введенням інституту Президента, принципу поділу влади відбулося розмежування на конституційному рівні цих повноважень між парламентом і Президентом України. До повноважень парламенту України належить призначення всеукраїнського референдуму, з питань, визначених ст. 73 Конституції України (п. 2 ст. 85 Конституції). Йдеться про референдум з питань про зміну території України. Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо внесення змін до Конституції згідно зі ст. 156 Конституції України і проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою (п. 6 ст. 106 Конституції). Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менше ніж у двох третинах областей і не менше ніж по 100 тис. у кожній області. Конституція України 1996 р. на відміну від Закону "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" передбачає більш ускладнену процедуру призначення всеукраїнського референдуму, оскільки Закон не містив положення про необхідність зібрання по 100 тис. виборців у двох третинах областей України.

Для проведення голосування і підрахунку голосів під час референдумів територія районів, міст, районів у містах, селищ міського типу і сільрад поділяється на дільниці для голосування. Ці дільниці утворюються з кількістю від 20 до 3000 громадян, які мають право брати участь у референдумі, а в необхідних випадках — з меншою або більшою кількістю громадян. Дільнична комісія з референдуму утворюється у складі 5-19 членів районними, міськими, районними в містах, селищними і сільськими радами або їх

головами не пізніше як за 40 днів до всеукраїнського і 15 днів — до місцевого референдуму. Ця комісія має такі функції:

- вивішує в приміщенні дільниці текст проекту закону, рішення, що виноситься на референдум, надає громадянам можливість ознайомитися з ним під час підготовки до проведення референдуму і в день голосування;
- складає по дільниці список громадян, які мають право, брати участь у референдумі;
- ознайомлює громадян зі списком, приймає і розглядає заяви про неправильності в списку і вирішує питання про внесення до нього відповідних змін;
- сповіщає громадян про день проведення референдуму і місце голосування;
- забезпечує підготовку приміщення і скриньок для голосування;
- організує голосування в день проведення референдуму на дільниці;
- створює лічильну групу для підрахунку голосів; проводить підрахунок голосів, поданих на дільниці для голосування;
- розглядає заяви і скарги з питань підготовки референдуму та організації голосування і приймає по них рішення.

Для підготовки і проведення всеукраїнського референдуму в Україні утворюються комісії:

- а) Центральна комісія з всеукраїнського референдуму;
- б) комісія Автономної Республіки Крим з всеукраїнського референдуму;
- в) обласні, районні, міські, районні у містах, селищні, сільські комісії з референдуму;
- г) дільничні комісії з референдуму.

Голосування проводиться в день референдуму з 7-ї до 20-ї години. Про час і місце голосування дільнична комісія з референдуму сповіщає громадян не пізніше як за 10 днів до референдуму. Голосування проводиться в спеціально відведених приміщеннях. У день референдуму перед початком голосування скриньки для голосування перевіряє, пломбує або опечатує голова дільничної комісії з референдуму в присутності членів комісії. Кожний громадянин голосує особисто. Голосування за інших осіб не допускається. Бюлетені для голосування видаються дільничною комісією з референдуму на підставі списку громадян після пред'явлення громадянином паспорта або іншого документа, який посвідчує його особу. При одержанні бюлетеня для голосування у списку громадян, які мають право брати участь у референдумі, громадянин ставить підпис. Бюлетені для голосування заповнюються голосуючим у кабіні або кімнаті для таємного голосування. Під час заповнення бюлетенів забороняється присутність будь-кого, крім голосуючого.

Підрахунок голосів на дільниці для голосування здійснюється дільничною комісією з референдуму. На підставі бюлетенів, що були у скриньках і конвертах, комісія визначає загальну кількість громадян, які взяли участь у голосуванні; кількість громадян, які голосували за схвалення поставленого на референдум проекту закону, рішення, і кількість громадян, які голосували проти його схвалення; кількість бюлетенів, визнаних недійсними.

Визнаються недійсними бюлетені для голосування невстановленого зразка, а також бюлетені, які не містять точно висловленого рішення громадян. Результати підрахунку голосів розглядаються на засіданні дільничної комісії з референдуму і заносяться до протоколу.

Результати всеукраїнського референдуму встановлюються і заносяться до протоколу на засіданні Центральної комісії з всеукраїнського референдуму на підставі протоколів обласних комісій з референдуму.

Під час проведення місцевого референдуму в межах території області, району, міста, району в місті, селища, сільради результати референдуму встановлюються і заносяться до протоколу на засіданні відповідної комісії з референдуму.

Проекти закону, рішення вважаються ухваленими громадянами, якщо за них було подано більшість голосів громада від числа тих, хто взяв участь у референдумі.

Тема №7: ВИБОРЧА СИСТЕМА УКРАЇНИ

Виборча система — один із найважливіших інститутів демократії. Соціальна роль виборів у тому, що вони є формою безпосереднього здійснення державної влади самим народом при формуванні її представницьких органів, а також засобом підбору його вповноважених представників до рад народних депутатів.

Зміст виборчої системи складає комплекс суспільних відносин, які виникають в процесі формування рад народних депутатів. Виборча система протягом певного часу змінювалася відповідно до тих реалій, які відбувалися в процесі розвитку держави.

Вибори регулюються Основним Законом держави -Конституцією. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократ (ст. 69 Конституції України).

Вибори народних депутатів України регулюються також Законом України "Про вибори народних депутатів України" від 18.07.1993 р., а депутатів і голів сільських, селищних, районних міських, районних у містах, обласних Рад — Законом України "Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних міських, районних у містах, обласних Рад" від 24.02.1994 р. з змінами та доповненнями від 21.07.1994 р. Діють і Закон України "Про особливості участі громадян України з числа депортованих з Криму у виборах депутатів місцевих Рад в Автономній Республіці Крим" від 06.04.1995 р., і Закон України про вибори Президента України. Таким чином виборча система України є комплексним державно-правовим інститутом, який регулює велике коло державно-правових відносин по формуванню законодавчого органу, органів самоврядування, по виборах Президента України.

Вибори здійснюються на основі принципів загального рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування (ст. 71 Конституції). Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

Виборча система — це сукупність норм, що закріплюють виборчі права громадян України, основні принципи виборчого права, організацію виборів до представницьких органів держави, взаємовідносини виборців з депутатами.

Виборче право слід розглядати у двох аспектах: а) як сукупність правових норм, що регулюють порядок формування органів державної влади та органів місцевого самоврядування (об'єктивне право); б) як право окремого громадянина обирати і бути обраним до названих органів (суб'єктивне право).

Виборча система— це спосіб визначення результатів виборів, порядок розподілу депутатських мандатів і механізм голосування.

Виборчі системи безпосередньо впливають на процес формування й функціонування представницьких органів держави. У світі є три типи виборчих систем: мажоритарна, пропорційна і змішана (мажоритарно-пропорційна).

Мажоритарна. — це система визначення результатів виборів, завдяки якій депутатські мандати від округу отримують тільки ті кандидати, які зібрали встановлену більшість голосів, а усі інші мандатів не отримують.

Виборчі округи при застосуванні мажоритарної системи найчастіше одномандатні, тобто від округу обирається лише один депутат. Зустрічається варіант багатомандатних округів (наприклад, у Японії).

Залежно від того, як визначається більшість голосів, необхідна для обрання депутата, розрізняють мажоритарну систему абсолютної більшості і мажоритарну систему відносної більшості.

При застосуванні першої системи для обрання необхідно зібрати більше половини дійсних голосів виборців. Якщо жоден з кандидатів не збере такої більшості, згідно з законодавчими нормами проводяться або повторні вибори, або повторне голосування. При повторному голосуванні у виборчих бюлетенях залишаються прізвища лише тих двох кандидатів, які набрали у першому турі найбільше число голосів. Серед виборчих систем мажоритарна є найдавнішою, вона поширена в багатьох країнах світу.

Пропорційна система — це така система визначення результатів зборів, за якою депутатські мандати розподіляються між партіями пропорційно кількості голосів,

зібраних кожною з них у межах виборчого округу. При такій системі округи завжди є багатомандатними, а межі виборчого округу збігаються з межами великої адміністративно-територіальної одиниці (область, штат, провінція). У більшості країн Європи пропорційна виборча система використовується при виборах або усього парламенту, або однієї з його палат. Там, де застосовується така система, виборець, як правило, голосує за один-з партійних списків.

Залежно від впливу виборця на розташування кандидатів у списку виділяють системи з жорсткими списками, з преференціями і з напівжорсткими списками. Коли застосовується перша система, виборці голосують за список у цілому і не мають можливості впливати на розташування кандидатів у списку. У виборчому бюлетені, як правило, фіксуються назви або емблеми партій без переліку кандидатів від них. Виборець помічає назву або емблему тієї, партії, за яку він голосує. При застосуванні другої системи виборець не просто голосує за список партії, якій він віддає перевагу, а й робить помітку (преференцію) у списку її кандидатів, виділяючи номер того кандидата, якого вважає найбільш гідним для обрання. Залежно від кількості голосів, отриманих тим чи іншим кандидатом, визначається пріоритет у списку. В разі рівності преференцій у декількох кандидатів вище місце в списку (а тому й більше шансів отримати депутатський мандат) залишається за кандидатом; чиє місце було вищим у списку, запропонованому партією. Така система застосовується у Бельгії, Нідерландах, Фінляндії.

Система з напівжорсткими списками передбачає вибір для виборця голосувати за список у цілому або визначати преференції, вписавши до бюлетеня чи помітивши у списку прізвище одного або декількох кандидатів. Голосування за системою з напівжорсткими списками здійснюється в Австрії, Італії, Швейцарії.

В деяких країнах встановлено відповідний відсоток голосів — бар'єр, який має набрати партія, щоб її кандидати отримали депутатські мандати. У разі неподолання такого бар'єру партія не дістає жодного мандата.

Змішана система є комбінацією мажоритарної і пропорційної виборчих систем. Залежно від критерію комбінування (змішування) двох попередніх виборчих систем розрізняють системи паралельного та послідовного комбінування. При застосуванні системи паралельного комбінування частина депутатів обирається за пропорційною, а частина — за мажоритарною системою. В такому разі голосування відбувається одночасно (паралельно) у двох округах і виборець отримує два різних бюлетеня — з партійними списками і з кандидатами від виборчого округу. Подібна система застосовується у Німеччині, Угорщині, Литві, Грузії.

Вибори народних депутатів України здійснюються на основі Закону України "Про вибори народних депутатів України" від 18.07.1993 р. Цим законом передбачено, що вибори народних депутатів України можуть бути черговими, позачерговими (достроковими), повторними, а також можуть обиратися депутати замість тих, які вибули. Рішення про проведення чергових і позачергових (дострокових) виборів приймає Верховна Рада України, а рішення про проведення повторних виборів, а також виборів депутатів замість тих, які вибули, приймає Центральна виборча комісія по виборах народних депутатів України.

Виборчий процес здійснюється на засадах: вільного і рівноправного висунення кандидатів у депутати; гласності і відкритості; рівних можливостей для всіх кандидатів у проведенні виборчої кампанії; неупередженості до кандидатів з боку державних органів, установ і організацій, органів місцевого самоврядування; свободи агітації.

Конституційний склад Верховної Ради України — 450 народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки.

Народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку. Повноваження народних депутатів України визначаються Конституцією (ст. 76) та законами України.

На конституційному рівні встановлюються строки проведення чергових виборів до Верховної Ради: вони відбуваються в останню неділю березня четвертого року повноважень Верховної Ради України. Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяти днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Право обирати народних депутатів України мають громадяни України, яким на день виборів виповнилося 18 років. Будь-які льоти або обмеження стосовно виборчих прав громадян України залежно від походження, соціального чи майнового стану, расової чи національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, політичних поглядів, роду занять, що не передбачені виборчим законодавством, забороняються.

Депутатами не можуть бути громадяни України, які на день виборів проходять дійсну військову або альтернативну (невійськову) службу, офіцери, прапорщики, мічмани особового і складу Збройних Сил, Національної гвардії, Служби безпеки, Міністерства внутрішніх справ, інших воєнізованих формувань України, які не звільнилися в запас (відставку), а також представники Президента на місцях, судді, прокурори. Перелічені особи можуть бути зареєстровані претендентами в кандидати, якщо при реєстрації вони подадуть в окружну виборчу комісію заяву про згоду на звільнення їх від посади в разі обрання народним депутатом України і заяву про тимчасове призупинення службових повноважень на період виборчої кампанії.

Народний депутат України не може бути одночасно депутатом іншого представницького органу державної влади або органу місцевого чи регіонального самоврядування.

Право висунення кандидатів у депутати належить громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізується як безпосередньо, так і через політичні партії та їх виборчі блоки, зареєстровані відповідно до законодавства, а також через трудові колективи та збори виборців в порядку, що визначається виборчим законом.

Для проведення виборів народних депутатів України Центральною виборчою комісією утворюються 450 виборчих округів.

Виборчі округи формуються на всій території України приблизно з рівним " числом виборців; при цьому враховуються адміністративно-територіальний устрій держави та компактність проживання національних меншин. Норма виборців у виборчому окрузі встановлюється Центральною виборчою комісією по виборах народних депутатів України.

Закон про вибори народних депутатів України визначає умови, які мають дотримувати округи, а саме: відхилення від середньої по Україні кількості виборців у виборчому окрузі, як правило, не може перевищувати 12%; необхідно дотримуватися територіальної цілісності, тобто не допускається утворення виборчих округів із територій, що не є суміжними; передбачається періодичний (як правило, один раз на вісім років) перегляд кордонів (меж) територій округів.

Списки виборчих округів із зазначенням назви, номеру, центру округу, територіальних меж та кількості виборців публікуються Центральною виборчою комісією по виборах народних депутатів України в пресі та сповіщаються в інших засобах масової інформації не пізніше ніж за 100 днів до дня виборів.

Виборчі округи для проведення голосування та підрахунку голосів виборців діляться на виборчі дільниці, які утворюються окружними виборчими комісіями за поданням місцевих (районних, міських) органів державної виконавчої влади або виконавчих органів місцевого самоврядування, розташованих у межах території виборчих округів. На судах, що знаходяться на день виборів у плаванні, виборчі дільниці утворюються тими ж органами за місцем порту приписки судна. Виборчі дільниці при представництвах України за кордоном утворюються за поданням Міністерства закордонних справ згідно з їх пропискою, визначеною Центральною виборчою комісією по виборах народних депутатів України.

Виборчі дільниці створюються з кількістю виборців від 20 до 300, а у виняткових випадках — з меншою чи більшою кількістю. Виборчі дільниці створюються не пізніше

ніж за 60 днів, а у виняткових випадках — не пізніше як за п'ять днів до проведення виборів.

Окружна виборча комісія сповіщає виборцям про межі кожної з виборчих дільниць, про склад дільничної виборчої комісії та приміщення для голосування не пізніше ніж на п'ятий день після створення дільничної виборчої комісії.

Закон про вибори народних депутатів України визначає систему виборчих комісій (Центральна виборча комісія по виборах народних депутатів України; окружні виборчі комісії; дільничні виборчі комісії), а також порядок їх утворення, склад та компетенцію (ст. 13-19). Цим же законом регламентуються: порядок складання списків виборців (ст. 20-22), висунення та реєстрації кандидатів у депутати (ст. 23-26), гарантії діяльності кандидатів в депутати та інших учасників виборів (ст. 27-31); передвиборна агітація (ст. 32-36); голосування (ст. 37-41); підрахунки голосів і визначення результатів виборів (голосування) — ст. 42-44; проведення голосування, повторних виборів і виборів депутатів замість тих, які вибули (ст. 46-49); заключні положення (ст. 50-62).

24 вересня 1997 р. Верховна Рада України прийняла новий Закон про вибори народних депутатів України за змішаною системою, згідно з якою 225 депутатів будуть обиратися за мажоритарною системою, а 225 — від партій.

Вибори депутатів місцевих рад народних депутатів проводяться згідно з вимогами. Закону України "Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад". Вибори депутатів місцевих рад народних депутатів здійснюються на основі тих же принципів, що й вибори народних депутатів України. Вони проводяться виборцями по одномандатних виборчих округах. Голови ради обираються виборцями, які мешкають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, по єдиному одномандатному виборчому округу. Голови районних у містах рад обираються відповідними радами з депутатів цих рад. Депутатом місцевої ради може бути обраний громадянин України, який на день голосування досяг 18-ти років і має згідно з діючим законодавством виборче право та постійно мешкає або працює на території відповідної ради. Головою ради може бути обраний громадянин України, який має виборче право. При цьому головою обласне Київської та Севастопольської міських рад може бути обраний громадянин не молодший 30 років, усіх інших рад — не молодший 25 років. Громадянин може бути депутатом лише однієї ради.

Право висунення кандидатів належить громадянам України, які мають виборче право. Це право реалізується ними як безпосередньо на зборах (сходах) громадян, так і через політичні партії, рухи, їх виборчі блоки, громадські організації, які за реєстровані відповідно до законодавства, та трудові колективи;

"порядку, визначеному Законом про вибори. Рішення про проведення чергових і позачергових (дострокових) виборів депутата голів рад приймається Верховною Радою України.

Рішення про проведення виборів голів рад замість тих, які вибули, приймають відповідні місцеві ради. Рішення про проведення повторних виборів депутатів і голів рад, а також при проведенні виборів депутатів замість тих, які вибули, приймає відповідна сільська, селищна, районна, міська, районна в містах обласна виборчі комісії.

Закон про вибори депутатів місцевих рад народних депутатів рекомендує строки призначення виборів. Про день виборів орган, що їх призначив, повідомляє через засоби масової інформації не пізніше ніж на третій день після їх призначення Кількість виборчих округів (і кількість депутатів) визначається Законом про вибори депутатів місцевих рад. Визнано за доцільне, щоб число виборчих округів не перевищувало для сільських і селищних рад з кількістю населення до 3 тис. чоловік — 15, більше 3 тис. — 20; районних рад з кількістю населення до 50 тис. чоловік — 20, більше 50 тис. — 30; міських і районних у містах рад з кількістю населення до 100 тис. чоловік — 25, більше 100 тис. — 30; міських рад міст з районним поділом з кількістю населення до 500 тис. чоловік — 50, більше 500 тис. — 75; обласних рад з кількістю населення до 1,5 млн. чоловік 60; більше 1,5 млн. чоловік — 75.

Виборче законодавство покладає на державні органи виконання організаційних і матеріально-технічних функцій з метою забезпечення дійсної свободи виборів і участі в них усіх виборців.

Спеціальний порядок забезпечення представництва громадян України з числа депортованих у 1941 і 1944 роках з Криму, їх нащадків та членів їх сімей, які повернулися з місць спец поселення, в місцевих радах Автономної Республіки Крим регламентується Законом України "Про особливості участі громадян України з числа депортованих з Криму у виборах депутатів місцевих Рад в Автономній Республіці Крим" від 08.04.1995р. Цей закон передбачає у межах адміністративно - територіальних одиниць Автономної Республіки Крим, де проживають депортовані громадяни, поряд з виборчими округами виборах депутатів місцевих рад можливість утворення додаткових виборчих округів для виборів депутатів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах рад із числа депортованих громадян кримськотатарської, болгарської, вірменської, та німецької національностей. Якщо на території місцевої ради кількість депортованих громадян становить більшість від загальної кількості населення, додаткові виборчі округи для них не утворюються.

Цей Закон набрав чинності з дня його опублікування 06.04.1995 р.), і він діє до дня призначення виборів до місцевих і народних депутатів Автономної Республіки Крим наступного скликання.

Верховною Радою Української РСР 05.07.1991 р. був прийнятий Закон "Про вибори Президента Української РСР". Згідно з ним Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має виборчі права, проживає на території України не менше десяти років і володіє державною мовою. Президент обирається на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Одна й та ж особа не може обиратися Президентом більше ніж на два строки підряд.

Вибори Президента України призначаються Верховною Радою України не пізніше як за чотири місяці до дня їх проведення. Про день виборів повідомляється в пресі та інших засобах масової інформації. Для виборів Президента України створюється 27 виборчих округів (по одному в Кримській Автономній республіці, областях України, містах Києві і Севастополі). Висунення кандидатів у Президенти України починається за три місяці і закінчується за два місяці до виборів. Суб'єкти висунення кандидатів на пост Президента України визначаються ст. 11 Закону про вибори Президента України. Претенденти в кандидати на пост Президента, висунуті визначеними в законах суб'єктами, а також ті, які самі висувають себе на цей пост, можуть бути зареєстровані кандидатами на пост Президента за умови підтримки їх кандидатур не менше ніж 100 тис. підписів; громадян України, які мають виборче право. Для одержання права на висунення кандидата на пост Президента політичні партії, громадські об'єднання і рухи реєструються з цього питання в Центральній виборчій комісії, для чого не раніше як через 20 днів і не пізніше як через 30 днів після призначення виборів подають у Центральну виборчу комісію відповідну заяву, підписану особою, яка очолює політичну партію, громадське і об'єднання або рух, їх статуту і програми. Не пізніше ніж за три дні після прийняття заяви Центральна виборча комісія бере ні облік політичну партію, громадське об'єднання, рух та видає відповідну довідку їх представникам. Кожний суб'єкт із зазначених у законі про вибори Президента України має право висунути лише одного претендента в кандидати на пост Президента України.

Збір підписів громадян на підтримку висунутого претендента проводиться відповідно до Закону "Про всеукраїнський та місцеві референдуми". Реєстрація кандидатів, висунутих на пост Президента, здійснюється Центральною виборчою комісією протягом 3-х днів з моменту надходження документів про висунення кандидата (його письмова згода балотуватися та інші документи, передбачені ст. 12 Закону про вибори Президента України). Обраним Президентом України вважається кандидат, який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Тема № 8: ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ. ПАРЛАМЕНТ УКРАЇНИ

Правовий статус парламенту — Верховної Ради України визначається Конституцією та законами України (про вибори, про референдум, про надзвичайний стан та ін.).

Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади в Україні (ст. 75 Конституції). Конституційний склад Верховної Ради України — чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які є представниками різних верств громадян України, різних політичних та громадських об'єднань; вони різні за фахом, за національністю.

За своїм складом, порядком обрання, соціальним призначенням Верховна Рада України — вищий представницький орган державної влади. Вона втілює представницькі засади повновладдя Українського народу, яке, як відомо, реалізується в формі представницької та безпосередньої демократії. Верховна Рада України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Порядок обрання Верховної Ради України встановлюється Конституцією України (ст. 77) та законом.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі. Вони не можуть мати іншого представницького мандата чи бути на державній службі (ст. 78 Конституції України).

Внутрішня структура Верховної Ради України визначається Конституцією України. Верховна Рада обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх.

Голова Верховної Ради України: 1) веде засідання Верховної Ради України; 2) організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях Верховної Ради України; 3) підписує акти прийняті Верховною Радою України; 4) представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав; 5) організовує роботу апарату Верховної Ради України (ст. 88 Конституції України).

Верховна Рада України створює *комітети* Верховної Ради України — її основні внутрішні робочі органи. Вона затверджує перелік комітетів, обирає їх голів.

Комітети Верховної Ради здійснюють законопроектну роботу, готують і попередньо розглядають питання, віднесені до повноважень Верховної Ради України (ст. 89 Конституції України). Значення цих комітетів полягає, по-перше, в забезпеченні безперервної і найефективнішої діяльності Верховної Ради України, яка працює в сесійному порядку; по-друге, в найбільш повному залученні депутатів до роботи Верховної Ради. Це — своєрідна форма об'єднання депутатів усередині Верховної Ради, бо ні сесія, ні депутатські групи та фракції, ні індивідуальна робота депутатів не можуть виконувати цієї ролі в повному обсязі.

Комітети Верховної Ради України дозволяють охопити постійною роботою майже всіх народних депутатів, а система цих комітетів — усі сфери діяльності Верховної Ради України.

Верховною Радою створені такі, наприклад, комітети: з питань правової політики і судово-правової реформи; з питань державного будівництва, діяльності рад і органів самоврядування; з соціальної політики; з питань бюджету; з питань законності і правопорядку; у закордонних справах; з питань регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності депутатів тощо.

Верховна Рада в межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки і попереднього розгляду певних питань. Для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, Верховна Рада формує тимчасові слідчі комісії, якщо за це проголосувало не менш як одна третина від конституційного складу Верховної Ради України (ст. 89 Конституції України). Організація і порядок діяльності комітетів Верховної Ради України, її тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій встановлюється законом.

Народні депутати України можуть створювати у складі Верховної Ради такі депутатські об'єднання, як депутатські групи (за суспільними інтересами) та депутатські фракції (за партійною належністю).

Нормальну та ефективну роботу Верховної Ради України забезпечує апарат Верховної Ради. Його керівника призначає на посаду та звільняє з посади Верховна Рада України. Вона затверджує також структуру свого апарату (п. 35 ст. 85 Конституції України).

Організація і порядок діяльності Верховної Ради України, статус народних депутатів України визначається виключно законом України.

Строк повноважень Верховної Ради України — чотири роки (ст. 76 Конституції України). Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу (ч. 2 ст. 82 Конституції України). Повноваження Верховної Ради припиняються у день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Президент України може достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Повноваження Верховної Ради не можуть бути достроково припинені в останні шість місяців строку повноважень Президента України (ст. 90 Конституції України).

У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану (ч. 4 ст. 83 Конституції України).

Конституція України закріплює основи взаємовідносин між Верховною Радою України — єдиним законодавчим органом державної влади України і гілками виконавчої та судової влади. Верховна Рада України призначає вибори Президента України. (п. 7 ст. 85 Конституції); здійснює усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту), встановленому ст. 111 Конституції України.

Президент України, в свою чергу, призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією України (п. 7 ст. 106); в окремих випадках припини повноваження Верховної Ради України (п. 8 ст. 106 Конституції України).

Взаємодія між Верховною Радою України і виконавчою владою виявляється в утворенні деяких державних органів. Наприклад, Верховна Рада надає згоду на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України (п. 12 ст. 85 Конституції України), на призначення на посади та звільнення з посад Президентом України Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України; на призначення резидентом України на посаду Генерального прокурора України; висловлює недовіру Генеральному прокурору України, має наслідком його відставку з посади (п. 25 ст. 85 Конституції України).

Верховна Рада України призначає та звільняє половину складу Ради Національного банку України, другу половину призначає Президент України (п. 19 ст. 85; п. 12 ст. 106 Конституції України).

Верховна Рада України, Президент України та з'їзд днів України призначають по шість суддів Конституційного суду України (ст. 148 Конституції України). Президент України : глава держави створює суди у визначеному законом порядку . 23 ст. 106 Конституції України). Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково в порядку, встановленому законом (ст. 128 Конституції).

Президент України бере участь у законодавчому процесі: він має право законодавчої ініціативи (таке право належить також Кабінету Міністрів України (ст. 93 Конституції України).

Компетенція — це сукупність предметів відання та конкретних повноважень Верховної Ради України. Вона закріплюється Конституцією та окремими законами України.

Конституція України 1996 р. визначає компетенцію Верховної Ради України шляхом закріплення повноважень Верховної Ради України (ст. 85), а також кола відносин, які регулюються виключно законами України (ст. 92). Особливість компетенції Верховної

Ради виявляється у тому, що Верховна Рада України установлює як свою власну компетенцію, так і компетенцію лих державних органів, закріплюючи її в Конституції України і законах.

Значний обсяг повноважень Верховної Ради України, різноманітність сфер життя держави, на які поширюється компетенція парламенту України, викликає потребу в її класифікації.

У сфері державного будівництва до повноважень Верховної Ради України належить: прийняття Конституції України, внесення змін до неї; призначення всеукраїнського референдуму з питання про зміну території України; визначення правового режиму державного кордону; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; визначення засад; регулювання демографічних та міграційних процесів, територіального устрою України, місцевого самоврядування, статусу столиці України, спеціального статусу інших міст; встановлення порядку використання і захисту державних символів, державних нагород, встановлення державних свят та ін. (пп. 1, 2, 5 ст. 85; пп. 10, 13, 15, 16 ч.1 ст. 92; пп. 4, 5, 7 ч. 2 ст. 92 Конституції України).

У сфері формування державних органів і контролю за їх діяльністю компетенцією Верховної Ради є: призначення чи обрання на посади, звільнення з посад, надання згоди на призначення і звільнення з посад у випадках, передбачених Конституцією; призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати; призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні; дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим (пп. 15, 16, 17, 28 ст. 85 Конституції України).

У цій сфері Верховна Рада України також визначає: організацію і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби; судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організацію і діяльність прокуратури, органів дізнання і установ виконання покарань; основи організації і діяльності адвокатури (пп. 12 і 14 ч. 2 ст.92 Конституції України).

У сфері зовнішньої політики, оборони і державної безпеки Верховна Рада України, наприклад, визначає засади зовнішніх відносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи; основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку; надає у встановлений законом строк згоду на обов'язковість міжнародних договорів України; затверджує рішення про надання Україною позик і економічної допомоги державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснює контроль за їх використанням (пп. 9, 17 ч. 1 ст. 92; пп. 14, 32 ст. 85 Конституції).

У сфері охорони прав і свобод людини і громадянина та встановлення їх правового статусу Верховна Рада України визначає: права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина; громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства; права корінних народів і національних меншин; основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки та ін.

Верховна Рада України визначає засади створення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації (пп. 1, 2, 3, 6, 11 ч. 1 ст. 92 Конституції України).

У сфері економіки до повноважень Верховної Ради України належить: затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля; визначення правового режиму власності; встановлення Державного бюджету і бюджетної системи України; системи оподаткування, податків і зборів; засад створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статусу національної валюти, а також

статусу іноземних валют на території України; порядку випуску та обігу державних цінних паперів, їх видів і типів та ін. (пп. 4, 6 ст. 85; п. 8 ч. 1 ст. 92; п. 1 ч. 2 ст. 92 Конституції України).

У повноваженнях Верховної Ради України реалізуються її *основні функції*: законодавча, верховного державного управління і верховного державного контролю.

Головною є *законодавча функція*. Конституція України 1996 р. дає перелік об'єктів, які визначаються чи встановлюються виключно законами України (ст. 92 Конституції України).

З часу прийняття Декларації про державний суверенітет України (16.06.1991 р.) до 1996 р. Верховна Рада України прийняла 670 законів. Таким чином, було закладено правовий фундамент незалежної держави — України, створена правова база її подальшого розвитку.

Верховне державне управління виявляється в тому, що Верховна Рада створює державні органи, призначає чи обирає окремих посадових осіб, наділяє їх владними повноваженнями, встановлює їх компетенцію.

Верховна Рада України здійснює в межах, визначених Конституцією України, *парламентський контроль* (п. 33 ст. 85 Конституції України). Згідно з Конституцією України Верховна Рада контролює: виконання Державного бюджету, діяльність Кабінету Міністрів України, використання одержаних Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик (пп. 4, 13, 14 ст. 85).

Контроль здійснюється Верховною Радою України безпосередньо та через обрані нею органи. Так, контроль за використанням коштів Державного бюджету від імені Верховної Ради провадить Рахункова палата (ст. 98 Конституції України). Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради з прав людини (ст. 101 Конституції України). Функції контролю мають комітети Верховної Ради України; контроль здійснюють також народні депутати України через депутатський запит.

Організаційними формами діяльності Верховної Ради України, в яких реалізуються її повноваження, є сесії Верховної Ради, засідання комітетів і комісій Верховної Ради, діяльність Голови Верховної Ради України, його заступників; діяльність депутатських груп і фракцій; індивідуальна робота народних депутатів. Головною з цих форм є сесія, на якій вирішуються основні питання компетенції Верховної Ради (ст. 82 Конституції), Рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування.

Порядок роботи Верховної Ради України встановлюється Конституцією України та Законом про регламент Верховної Ради України.

Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти. Закони України після Конституції мають вищу юридичну силу в порівнянні з іншими актами Верховної Ради та актами інших державних органів. У Конституції України немає терміну "конституційний закон", але таким законом безумовно можна вважати закон про внесення змін до Конституції. Велике значення має Закон про регламент Верховної Ради України — процесуальний акт, що регламентує порядок діяльності Верховної Ради. Його додержання забезпечує ефективність і законність діяльності Верховної Ради в цілому, її комітетів, комісій, депутатів та їх об'єднань.

Постанови, як правило, приймаються з питань формування органів Верховної Ради, державних органів, обрання і призначення посадових осіб. Постановами затверджується порядок денний сесії, порядок набрання чинності законами України. Верховна Рада України може приймати і інші акти: декларації, звернення, заяви тощо.

Законодавчий процес — це система взаємозв'язаних і взаємообумовлених дій по створенню законів, що здійснюються в чітко визначеній послідовності. Даний процес складається з таких стадій:

- 1) офіційне внесення законопроекту до Верховної Ради — законодавча ініціатива;
- 2) розгляд і обговорення законопроекту в комітетах і на сесії Верховної Ради;
- 3) прийняття закону;

4) оприлюднення закону шляхом його опублікування. Найважливіші положення законодавчого процесу закріплені Конституцією України (ст. 93, 94), детальніші — Законом про регламент Верховної Ради України.

Право законодавчої ініціативи належить Президентові України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України і Національному банку України. Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово (ст. 93 Конституції України).

Законопроекти після попереднього обговорення їх відповідними комітетами Верховної Ради України розглядаються у пленарному засіданні, де заслуховуються доповідь та співповідь про законопроект, виступи депутатів. Регламент Верховної Ради передбачає декілька читань законопроекту у пленарному засіданні. В першому читанні обговорюється загальна концепція законопроекту; після його доопрацювання в комітетах Верховної Ради законопроект обговорюється в другому читанні і приймається шляхом голосування по статтях, главах (розділах) і в цілому. Можливе і третє читання, коли не досягнута згода і окремі статті потребують доробки.

Закон приймається більшістю від конституційного складу Верховної Ради, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 91). Закон підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України. Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими пропозиціями Верховній Раді для повторного розгляду.

У разі, якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів.

Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачене самим законом, але не раніше дня його опублікування (ст. 94 Конституції України).

Офіційне оприлюднення — це оголошення від імені Верховної Ради України заради загального відома і користування повного і точного тексту прийнятого Верховною Радою України акта шляхом його публікації в офіційному виданні — Відомостях Верховної Ради України.

У разі термінової необхідності такі акти публікуються в газеті "Голос України", в інших виданнях, обнародуються по телебаченню, радіо чи передаються телеграфом, розсилаються відповідним органам, установам, громадським організаціям.

Тема 9: ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Посада глави держави є при всіх формах правління. В монархічних державах — це наслідний монарх, у республіках - обраний народом або парламентом президент.

Інститут Президента на сучасному етапі державотворення в Україні має коротку історію. Він був введений 05.07.1991 р, Законом УРСР "Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР". В Конституцію України 1978 р. була введена глава 12 "Президент України". В ст. 114 було записано, що Президент України є главою виконавчої влади. Були також прийняті закони "Про Президента України", "Про вибори Президента України". 05.07.1991 р. Верховна Рада України прийняла постанову "Про вибори Президента України", якою призначила вибори Президента України на 01.12.1991 р. Першим Президентом незалежної України всенародне 01.12.1991 р. було обрано Л.М. Кравчука.

Світова практика свідчить, що для стабільності конституційного ладу, узгодженого функціонування державного механізму, вищого представництва в міжнародних зв'язках інститут глави держави об'єктивно необхідний. Президент, як правило, наділяється широкими повноваженнями в сфері взаємовідносин з законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади і є своєрідним символом і офіційним представником народу. Глава держави забезпечує функціонування державних структур в режимі консенсусу і злагоди, спрямовує зусилля різних гілок влади на вирішення актуальних проблем країни.

Саме в такому аспекті закріплені повноваження Президента України, який згідно зі ст.102 Конституції України є главою держави і виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Визнання Президента України главою держави має суттєве значення. Конституція виходить з того, що він не належить до виконавчої гілки влади. Функції представництва держави в середині країни, в міжнародних відносинах більш відповідає ситуація, коли Президент має статус глави держави, а не просто вищої посадової особи або глави виконавчої влади. Треба враховувати й те, що важливим завданням Президента є забезпечення функціонування органів державної влади в режимі злагоди і консенсусу. Таким чином, він не може належати до якоїсь відповідної владної структури. Слід виходити й з того, що визнання Президента главою держави є традиційним у конституціях багатьох країн світу. Така характеристика президентів міститься в конституціях країн СНД, наприклад Росії, Білорусії, Казахстану, Молдови.

Все це дає підстави зробити висновок, що Президент України займає особливе місце в системі органів державної влади і входить до жодної з гілок влади.

Він отримує повноваження безпосередньо від народу, кільки обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років.

Разом з цим такий високий статус Президента не означає, що немає обмежень щодо його владних повноважень. Вони і перше з них — строк обрання 5 років, а також порядок виборів, їх альтернативний характер, неприпустимість заняття поста Президента більше 2-х строків підряд, можливість усунення його з поста в порядку імпичменту, призначення актів Президента України не дійсними за рішенням Конституційного Суду. При реалізації своїх повноважень Президент може використовувати тільки закріплені за ним конституційні повноваження і діяти в межах Конституції і законів України. В тексті присяги Президента є слова: "Зобов'язуюсь ... додержуватися Конституції України і законів України" (ст. 104 Конституції). Крім того, сам президент є гарантом додержання Конституції України (ст. 102).

Відповідно він суттєво впливає на становлення в Україні демократичної конституційної законності, забезпечення прав людини і громадянина, реального конституціоналізму. Положення ст. 102 Конституції України про те, що Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, означає, що Президент України несе персональну відповідальність за безперервну роботу механізми захисту Конституції України і прав людини, вжиття заходів щодо ефективного функціонування державних структур Республіки.

Згідно з Конституцією (ст. 103) Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом 10-ти останніх перед днем виборів років, володіє державною мовою. Президент не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницької діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Вибори Президента України безпосередньо народом - це більш демократична практика, ніж вибори парламентом (ФРН, Туреччина) або непрямі вибори (в США). Але з точки зору демократизму ця відмінність не має принципового характеру, Головним є те, що шляхом загальних виборів Президент одержує мандат безпосередньо від народу, а це дає йому можливість бути незалежним щодо парламенту.

Право висунення кандидатів на посаду Президента України належить безпосередньо виборцям.

Вибори Президента призначаються Верховною Радою України (п. 7 ст. 85 Конституції). Чергові вибори Президента проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення його повноважень — у період дев'яноста днів з дня припинення повноважень. Порядок проведення виборів встановлюється законом. Згідно з п. 3 "Перехідних положень" Конституції чергові вибори Президента України мають бути проведені в останню неділю жовтня 1999 р.

Принциповим для визначення правового статусу Президента України є положення про те, що він користується правом недоторканності на час виконання повноважень. Причому за посягання на честь і гідність Президента винні особи притягуються до відповідальності на підставі закону. Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку імпічменту.

Президент України виконує свої повноваження до вступу пост новообраного Президента України. Але ж його повноваження можуть бути достроково припинені у разі:

- відставки;
- неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- усунення з поста в порядку імпічменту;
- смерті.

Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні парламенту України.

Неможливість виконання Президентом своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України і підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду України — за зверненням Верховної Ради України і медичного висновку. В усіх інших випадках, коли Президент України не має змоги виконувати свої обов'язки, тобто тимчасово замінює Прем'єр-міністр України, що є логічним у зв'язку з відсутністю в Україні посади віце-президента. У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається також на Прем'єр-міністра. Але в період виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені пунктами 2, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 22, 25, 27 ст. 106 Конституції України. Це означає, що Прем'єр-міністр не може звертатися з посланнями до народу, призначати всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України, припиняти повноваження парламенту України, призначати членів Кабінету Міністрів, Генерального прокурора, скасовувати акти уряду України, призначати третину складу Конституційного Суду України, здійснювати помилування тощо. Ці обмеження обумовлені тим, що виконуючий обов'язки Президента України одержує свій мандат не безпосередньо від народу.

Конституція України встановлює можливість примусового усунення Президента з поста в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Цей

інститут є суттєвою гарантією проти зловживання владою і порушення главою держави конституційних порядків. Інститут імпічменту завжди передбачає складну процедуру і застосовується досить рідко. Наприклад, в США за 210 років було тільки 2 спроби усунення Президента з посади в порядку імпічменту, але закінчилися безуспішно.

Обвинувачення Президента України з боку парламенту повинно бути підтверджено:

- а) висновком Верховного Суду України про те, що діяння, в яких обвинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину;
- б) висновком Конституційного Суду України щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент.

Для проведення розслідування Верховна Рада створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Висновки і пропозиції комісії розглядаються на засіданні парламенту України. Рішення про усунення Президента України в порядку імпічменту приймається Верховною Радою не менш як трьома четвертинами від її конституційного складу. Отже, у процедурі усунення Президента України від посади беруть участь Верховна Рада, Конституційний Суд, Верховний Суд. Таким чином створюються гарантії проти політичного волюнтаризму. Усунення Президента з поста припиняє виконання ним його обов'язків. Колишній Президент втрачає конституційну недоторканність і може бути притягнутим до кримінальної відповідальності як звичайний громадянин.

Президент України має широкі повноваження в різних сферах державного життя. Причому в одних випадках ці повноваження належать виключно йому, в інших — стикаються з повноваженнями інших органів державної влади для рішення відповідних проблем на основі конституційного принципу поділу влади. Конституція чітко розмежовує функції глави держави і парламенту. Разом з цим повноваження Президента в його відносинах з парламентом дають можливість розглядати главу держави як учасника законодавчого процесу, оскільки згідно зі ст. 93 Конституції України Президент має право законодавчої ініціативи. Законопроекти, визнані Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою позачергово. Більше того, Президент України протягом 3-х років після набуття чинності Конституцією України має право видавати укази з економічних питань, не врегульованих законами. Він має право вето щодо законопроектів, які прийняті парламентом, призначає всеукраїнський референдум щодо зміни Конституції відповідно до ст. 156 Конституції України, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою, припиняє повноваження .

Верховної Ради України, якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Президент звертається з посланнями до народу та зі щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. З таким посланням 21.03.1997 р. перед парламентом виступив Президент України, в якому були підкреслені внутрішні проблеми нашої Республіки, запропоновані шляхи їх вирішення.

Взаємовідносини Президента і Уряду України базуються на безумовному пріоритеті президентської влади, оскільки Президент призначає за згодою Верховної Ради Прем'єр-міністра України, припиняє його повноваження та приймає рішення про його відставку. Президент призначає за поданням Прем'єр-міністра членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих засадах. Він скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим. Конституція України (ст. 113) чітко встановлює, що уряд України відповідальний перед Президентом України. Прем'єр-міністр України входить із поданням до Президента України про утворення, реорганізацію та ліквідацію міністерств, інших центральних органів виконавчої влади. Президент призначає на посади та звільняє з посад за згодою Верховної Ради України Голову Антимонопольного комітету, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України, призначає половину складу Ради Національного банку, призначає половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення.

Згідно з принципами поділу влади і незалежності судів Президент не має права втручатися в діяльність органів судової влади. Разом з цим він бере участь у формуванні органів судової влади. Так, Президент призначає третину складу Конституційного Суду України, утворює суди у визначеному законом порядку (пп. 22, 23 ст. 106 Конституції України). З цими повноваженнями тісно пов'язано і право Президента призначати за згодою Верховної Ради України на посаду Генерального прокурора та звільняти його з посади. Президент України має значні повноваження у військовій сфері. Він є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань, здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави. Президент очолює Раду національної безпеки і оборони України, вносить до парламенту України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України. Він ухвалює рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України. Президент присвоює вищі військові звання.

Президент України має великі, повноваження в сфері зовнішньої політики. Як глава держави, він представляє її в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю України, веде переговори та укладає міжнародні договори, приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях, приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав, присвоює вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини.

У Президента України є повноваження, що пов'язані з надзвичайним станом. Він приймає рішення у разі необхідності введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з наступним затвердженням цих рішень парламентом України.

До повноважень Президента належить рішення питань громадянства і надання притулку в Україні. Він нагороджує державними нагородами, встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними, здійснює помилування засуджених за кримінальні злочини.

Багатогранна діяльність Президента України реалізується через правові акти: укази і розпорядження. Указ — правовий акт, який адресований до невизначеного кола фізичних і юридичних осіб, органів держави, організацій. Але укази можуть бути нормативними або ненормативними. До останніх, наприклад, належать укази про призначення тої чи іншої особи, на відповідну посаду. Розпорядження — це акт індивідуально-організаційного характеру. Акти Президента видаються ним самостійно або на основі згоди парламенту України чи уряду. Так, акти Президента України, видані в межах повноважень, переданих пунктами 3, 4, 5, 8, 10, 14, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24 ст. 106 Конституції України скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання. Йдеться про визнання іноземних держав, призначення та звільнення глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях.

Тема №10: ВИКОНАВЧА ВЛАДА

Уряд України (Кабінет Міністрів) є органом державної виконавчої влади. В Україні правовий статус Кабінету Міністрів регламентується Конституцією України, Законом України "Про Кабінет Міністрів України", іншими законодавчими актами.

Структура Кабінету Міністрів визначається ст. 114 Конституції України. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених ст. 85, 87 Конституції України.

Верховна Рада України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів більшістю від конституційного складу Верховної Ради. Прийняття цієї резолюції має наслідком відставку Кабінету Міністрів України. У свою чергу Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів мають право заявити Президентові України про свою відставку. Відставка Прем'єр-міністра має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів.

Кабінет Міністрів України згідно з Конституцією має великі повноваження:

- забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;
- вживає заходів щодо забезпечення прав людини і громадянина;
- забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;
- розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;
- забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності,
- здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;
- розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді звіт про його виконання.

Забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьба зі злочинністю, організація митної справи, забезпечення здійснення зовнішньоекономічної діяльності, координація роботи міністерств та інших органів виконавчої влади — все це знаходиться у сфері діяльності уряду України.

Крім того, Кабінет Міністрів України у межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. Акти Кабінету Міністрів приймаються колегіально, на засадах обговорення і підписуються Прем'єр-міністром України.

Кабінет Міністрів України має право відмінити акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, якщо вони суперечать законодавству.

Систему місцевих органів державної виконавчої влади складають:

- 1) місцеві державні адміністрації;
- 2) місцеві органи міністерств і відомств України, які не підпорядковані місцевим державним адміністраціям і не входять до їхньої системи.

Місцеві державні адміністрації здійснюють виконавчу владу в областях, районах, містах Києві та Севастополі. Особливості здійснення виконавчої влади в містах Києві та Севастополі згідно з Конституцією України визначаються окремими законами України.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. Вони створюють відділи, управління та інші структурні підрозділи галузевої, міжгалузевої та внутрігалузевої компетенції, встановлюють їх штатний розпис, внутрішню структуру та надають їм певні повноваження.

Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого звання. Це означає, що голова районної державної адміністрації є підзвітним і підконтрольним голові обласної державної адміністрації, а голова обласної

державної адміністрації (Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій) підзвітний і підконтрольний Кабінету Міністрів України.

У районах Автономної Республіки Крим створюються районні державні адміністрації, які підпорядковуються Раді міністрів Автономної Республіки Крим, Кабінету Міністрів України та Президентові України.

Таким чином, порядок формування і підпорядкування свідчить про те, що в основу системи місцевих державних адміністрацій в Україні покладено принцип єдиновладдя, єдиноначальності.

Разом з тим, якщо відповідні районні чи обласні ради делегували частину своїх повноважень місцевим державним адміністраціям, останні при здійсненні таких повноважень підзвітні та підконтрольні також і цим радам.

Згідно з Конституцією України рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня тобто Президент України має право скасувати рішення голови місцевої державної адміністрації будь-якого (обласного, міст Києва та Севастополя, районного) рівня. Голова обласної державної адміністрації має право скасувати рішення голів районних державних адміністрацій, які йому підзвітні та підконтрольні. Голови міських державних адміністрацій міст Києва та Севастополя, а також голови районних державних адміністрацій такого права не мають, бо Конституція України не передбачає створення інших місцевих державних адміністрацій, які були б їм підзвітні та підконтрольні і становили б ланку нижчого рівня.

Досвід інших країн та наш власний історичний досвід свідчать про те, що при здійсненні влади на місцях постійно стикаються дві протилежні тенденції — централізації і самоврядування. Держава за своєю природою прагне до централізації з метою забезпечення загальнодержавних, загальнонаціональних інтересів. Територіальні громади, в свою чергу, прагнуть до самоврядування, до самостійного вирішення питань місцевого значення. Тому поступ України на шляху державотворення і формування громадянського суспільства значною мірою залежить від оптимального поєднання вказаних тенденцій. Задля цього в Конституції України 1996 р. започаткована така модель, згідно з якою відповідні органи місцевого самоврядування мають реальну можливість впливати на голову місцевої державної адміністрації. Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації. Якщо таку недовіру висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України зобов'язаний прийняти рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації. Якщо ж недовіра голові місцевої державної адміністрації з боку обласної чи районної ради висловлена простою більшістю депутатів, тоді Президент України приймає рішення за власним розсудом, але при цьому він має дати раді обґрунтовану відповідь.

Тема №11: ПРОКУРАТУРА УКРАЇНИ

Конституція України в окремому розділі регламентує правовий статус прокуратури. В державному механізмі України прокуратура виступає як самостійна державно-правова інституція, яка при реалізації своєї компетенції тісно взаємодіє з усіма гілками влади.

Згідно зі ст. 121 Конституції прокуратура України становить єдину систему. Її складають Генеральна прокуратура, прокурори Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокурори, а також військові прокуратури. Найвищою ланкою системи прокуратури є Генеральна прокуратура, яку очолює Генеральний прокурор України. Вона визначає стратегію і тактику діяльності органів прокуратури. Підкреслення в ст. 121 Конституції положення про єдність органів прокуратури має суттєве значення для ефективного виконання нею своїх завдань і функцій у боротьбі зі злочинністю, по забезпеченню прав і свобод людини і громадянина.

Правовий статус прокуратури визначається Законом "Про прокуратуру" від 05.07.1991 р. Ст. 123 Конституції встановлює, що організація і порядок діяльності органів прокуратури України закріплюються законом.

Генеральний прокурор, призначається на посаду за згодою Верховної Ради та звільняється з посади Президентом України. Парламент України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади. Строк його повноважень — п'ять років. Для звільнення з посади Генерального прокурора Президентом України не потребується згоди парламенту. Конституція не визначає підстав дострокового звільнення з посади Генерального прокурора. Ними можуть бути скоєння злочину, порушення Конституції. Висловлення з боку парламенту недовіри Генеральному прокурору України зобов'язує його подати заяву Президенту України про відставку. Президент особисто приймає остаточне рішення про його звільнення з посади.

Згідно зі ст. 121 Конституції на прокуратуру покладаються:

- підтримання державного обвинувачення в суді;
- представництво інтересів громадян або держави в суді у випадках, визначених законом;
- нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Ці положення слід розглядати в комплексі з п.9 розд. XV "Перехідні положення", в якому записано, що прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію огляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства до введення в дію законів, які регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування.

Конституція України не передбачає прокурорського нагляду за додержанням Конституції і законів України органами та посадовими особами державної виконавчої влади, представницькими органами і органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями всіх форм власності, а також громадянами.

Зміни в правовому статусі прокуратури безпосередньо пов'язані з підвищенням ролі судів у захисті передбачених Конституцією України прав і свобод людини і громадянина, юридичних осіб. Разом з цим складні соціально-економічні і політичні умови, перехідний стан соціальних процесів потребують, щоб прокуратура продовжувала виконувати згідно з діючими законами функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства до введення в дію, як вказано в Конституції, нових відповідних законів. У "Перехідних положеннях" це не конкретизується. Зміст законів буде визначений життям і реальною державно-правовою практикою.

Підтримання державного обвинувачення в суді — одна з ' найважливіших функцій прокуратури в сфері боротьби зі злочинністю, особливо з організованою. Підтримуючи

обвинувачення, прокурор керується приписами закону і об'єктивною оцінкою зібраних у справі доказів. Його завдання — сприяти правильному здійсненню правосуддя.

Згідно з Конституцією України на прокуратуру покладається представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом. Це конституційне положення слід розглядати таким чином, що прокурор, діючи в межах своїх повноважень, має право у випадках, визначених законом, звертатися до суду за захистом прав громадян і законних інтересів держави, її органів, державних організацій і підприємств, а також право звертатися до відповідного суду щодо перегляду судових рішень. В інтересах держави прокурор може брати участь в цивільному процесі в суді будь-якої інстанції.

Відповідно до Конституції України важливою функцією прокуратури є нагляд за додержанням законів органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство. Причому оперативно-розшукові дії можуть виконувати тільки визначені в законі органи. Слід враховувати, що прокуратура наглядає не за самою оперативно-розшуковою діяльністю, а за додержанням законів органами, які її здійснюють. Завданням прокурора є сприяння дотриманню законності в роботі цих органів. Йдеться, насамперед, про забезпечення прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб при здійсненні відповідними органами оперативно-розшукової діяльності. Перелік органів дізнання, на які поширюється прокурорський нагляд, визначається Кримінально-процесуальним кодексом України.

Органи прокуратури, здійснюючи функцію нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, наглядають за додержанням законів в ізоляторах, тюрмах, виправно-трудових і виховно-трудових колоніях, а також у психіатричних лікарнях з суворим і посиленним режимом. Ця діяльність прокуратури має велике значення з точки зору захисту прав людини і громадянина, оскільки в умовах ізоляції від суспільства ця категорія громадян є найменше захищеною.

Таким чином, прокуратура відповідно до Конституції і чинного законодавства України займає значне місце в державному механізмі нашої країни.

Тема №12: СУДОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ

В умовах становлення України як демократичної, правової, соціальної держави суттєво підвищується роль судової влади. Функцію здійснення правосуддя покладено згідно з Конституцією України (ст. 6) на суди, які діють незалежно від законодавчої і виконавчої влади. Жоден орган державної влади, крім судів, не вправі брати на себе функцію і повноваження по здійсненню правосуддя. Виключно суди мають право визнати особу винною у скоєнні злочину і піддати її кримінальному покаранню. Суди здійснюють захист гарантованих Конституцією кожного прав і свобод (ст. 55). На підвищення ролі судів спрямоване вперше закріплене в Конституції положення про те, що компетенція суду поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Судова влада, як і інші гілки державної влади, здійснює свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України.

Метою правосуддя є захист конституційного ладу, прав і свобод громадян, прав і законних інтересів підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності.

Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Судами загальної юрисдикції є діючі районні (міські) суди, військові суди гарнізонів, Верховний Суд Автономної Республіки Крим, обласні, міжобласний, Київський і Севастопольський міські суди, військові суди регіонів та Військово-морських сил, арбітражні суди областей, Автономної Республіки Крим, міст Києва і Севастополя, Вищий арбітражний суд, Верховний Суд України та всі інші суди, які мають бути утворені відповідно до Конституції України за принципами територіальності і спеціалізації. Цими судами розглядаються всі цивільні, кримінальні, господарські та адміністративні справи, які віднесені законом до їх компетенції.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. З урахуванням цього в ст. 124 Конституції встановлюється, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Порядок обрання народних засідателів, формування суду присяжних, їх повноваження і порядок діяльності та категорії справ, у розгляді яких вони будуть брати участь, мають визначатися чинним законодавством.

Конституція встановлює, що судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України. Це означає, що судові рішення, які набрали законної сили, є обов'язковими для всіх без винятку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, організацій, установ, посадових осіб, окремих громадян та їх об'єднань і підлягають виконанню на всій території України.

В Конституції України не відтворюється система судів. Ст. 125 встановлює, що система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації. Вона буде визначена галузевим законом, який встановить види місцевих і спеціалізованих судів, їх структуру та повноваження. Згідно з п. 12 розд. XV Конституції такий закон має бути прийнятий протягом не більш ніж 5 років. Конституція, встановлюючи принцип спеціалізації судів, не дає системи спеціалізованих судів. Це можуть бути сімейні суди, адміністративні, господарські, суди у справах неповнолітніх тощо. Система побудови судів з урахуванням територіального принципу забезпечує наближення судів до населення і їх доступність, а спеціалізація судів і суддів по певних категоріях справ сприяє їх більш кваліфікованому розгляду, надійнішому захисту прав і свобод людини і громадянина, законних інтересів юридичних осіб. Згідно з чинним Законом "Про судоустрій" в Україні як спеціалізовані діють військові та арбітражні суди, в обласних, Київському і Севастопольському міських судах та у Верховному Суді України діють спеціалізовані судові колегії по розгляду цивільних та кримінальних справ, а у Верховному Суді, крім того, — військова колегія. Необхідність запровадження апеляційного і касаційного порядку перевірки законності та обґрунтованості судових рішень обумовлює створення системи апеляційних та вищих спеціалізованих судів. Вищі спеціалізовані суди мають бути апеляційною та касаційною інстанцією щодо нижчих спеціалізованих судів. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. В свою чергу, цей суд діє в складі Пленуму Верховного Суду і спеціалізованих судових колегій по окремих категоріях справ.

Принципове значення має конституційне положення про те, що створення надзвичайних та особливих судів не допускається. Практика формування позасудових органів, які наділялися повноваженнями судів, що мала місце в минулому, є несумісною з принципом законності. Вона призвела до масового порушення прав і свобод громадян, незаконних політичних репресій. В умовах становлення в Україні демократичної правової держави створення таких судів неприпустимо.

Незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією (ст. 126) і законами України. Незалежність суддів — важлива умова самостійності і авторитету судової влади, яка може ефективно захищати права і законні інтереси громадян. Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється. Кримінальний Кодекс України (ст. 176) передбачає відповідальність за вплив в будь-якій формі на суддів або народних засідателів з метою перешкодити всебічному, повному і об'єктивному розгляду конкретної справи або добитися винесення незаконного судового рішення. Причому за використання для цього службового становища передбачено підвищену кримінальну відповідальність. Недоторканність суддів поширюється також на їх житло, службові приміщення, транспорт, засоби зв'язку, кореспонденцію, відповідне майно і документи.

Конституція встановлює гарантії діяльності суддів. Без згоди Верховної Ради України суддя не може бути затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом.

Частина 5 ст. 126 Конституції України дає вичерпний перелік підстав звільнення судді з посади:

- закінчення строку, на який його обрано чи призначено;
- досягнення суддею 65 років;
- неможливість виконання своїх повноважень за станом здоров'я;
- порушення суддею вимог несумісності;
- порушення суддею присяги;
- набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- припинення його громадянства;
- визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим;
- подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Повноваження судді припиняються також у разі його смерті. Закінчення строку, на який обрано чи призначено суддю, стосується суддів Конституційного Суду і суддів, які вперше призначаються на посаду.

Судова діяльність — один із досить складних видів юридичної діяльності, потребує високого професіоналізму, вміння на високому рівні застосовувати законодавство. Конституція України встановлює, що правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні. З метою забезпечення об'єктивності в діяльності професійних суддів, Основний Закон встановлює, що вони не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої. На посаду судді згідно з Конституцією (ч. 3 ст. 127) може бути рекомендований громадянин України, не молодший 25-ти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як 3 роки, проживає в Україні не менш 10-ти років та володіє державною мовою. Додаткові вимоги до окремих категорій суддів щодо стажу, віку та їх професійного рівня встановлюються законом. Наприклад, згідно з Законом "Про статус суддів" суддею Верховного Суду України може бути громадянин, який досяг на день обрання 35 років, має вищу юридичну освіту, стаж роботи за юридичною спеціальністю не менше 10-ти років, в тому числі не менш як 5 років на посаді судді. Необхідною умовою 155 для заняття посади судді будь-якого суду є складання кваліфікаційного екзамену особами, які вперше висуваються на посаду судді. При вирішенні питання про рекомендацію кандидата для призначення на посаду судді, крім результатів кваліфікаційного екзамену, враховуються його особисті та моральні якості.

Перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України,

обираються Верховною Радою України безстрокове, в порядку, встановленому законом. Голова Верховного Суду обирається на посаду шляхом таємного голосування Пленумом Верховного Суду в порядку, вказаному в законі.

Положення ст. 126 Конституції України про те, що вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється, корелюється з ч. 1 ст. 129, де записано, що судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону. Це конституційне положення має важливе значення як загальний принцип судочинства та правосуддя. Він закріплений у чинному законодавстві України про судоустрій, судочинство, статус суддів і відповідає вимогам побудови в Україні демократичної, правової держави.

Основними конституційними засадами судочинства є:

- законність;
- рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- забезпечення доведеності вини;
- змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- забезпечення обвинуваченому права на захист;¹
- гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;
- обов'язковість рішень суду.

Конституція України встановлює, що законом можуть бути визначені також інші засади судочинства в судах окремих судових юрисдикцій.

Принципи судочинства мають основоположне значення для забезпечення об'єктивного розгляду справ на демократичних засадах, визнаних світовим співтовариством. У ст. 129 Конституції проголошується принцип гласності судового процесу та 156 його повного фіксування технічними засобами. Цей принцип детальніше закріплений в Цивільно-процесуальному, Кримінально-процесуальному і в Арбітражно-процесуальному кодексах України, в Кодексі про адміністративні правопорушення. Всі справи в судах розглядаються у відкритому порядку, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці, і в деяких інших випадках, встановлених законодавством. На закриті засідання не допускаються публіка і представники засобів масової інформації. Але ця заборона не стосується осіб, які беруть участь у справі. Вироки і рішення суду в усіх справах проголошуються, що свідчить про демократичний характер судочинства в Україні і його відповідність нормам міжнародного права в сфері правосуддя. В першу чергу, це відповідає п. 1 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: "Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його права та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Преса і публіка можуть не допускатися на весь судовий розгляд або частину його з міркувань моралі, громадського порядку чи державної безпеки в демократичному суспільстві, або коли того вимагають інтереси приватного життя сторін, або — тою мірою, якою це, на думку суду, є строго необхідним, — при особливих обставинах, коли публічність порушувала б інтереси правосуддя; однак будь-яка судова постанова в кримінальній або цивільній справі повинна бути публічною, за винятком тих випадків, коли інтереси неповнолітніх потребують іншого чи коли справа стосується матримоніальних спорів або опіки над дітьми».

Конституція України встановлює, що судочинство провадиться суддею одноособове, колегією суддів чи судом присяжних.

Судова діяльність є суто державною справою, і, відповідно, всі витрати, пов'язані з діяльністю судової системи. Конституція встановлює, що держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання судів. Це означає, що держава безпосередньо фінансує судову систему з бюджету, а не через Міністерство юстиції, як це було раніше. Забезпечення належних умов для функціонування судів означає, що мають бути створені умови для належного

відправлення правосуддя, ведення судових процесів згідно з досягненнями сучасної технології фіксації і збереження судових документів. Такий висновок базується на положенні у. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції про повне фіксування технічними, засобами судового процесу. Повинна також бути створена інформаційна мережа кодифікації чинного законодавства і судової практики застосування законів у відповідних правовідносинах. Забезпечення належних умов правосуддя потребує створення державної служби виконання судових рішень.

Конституція України (ч. 2 ст. 130) закріпила вже діючий інститут судійського самоврядування для вирішення питань внутрішньої діяльності судів, який був визначений Законом від 02.02.1994 р. "Про органи суддівського самоврядування".

Конституція України впроваджує новий інститут в системі правосуддя — Вищу раду юстиції, що існує в деяких країнах світу, наприклад в Іспанії, Італії, Франції (Вища рада магістратури).

До відання Вищої ради юстиції належать: внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посади; прийняття рішень стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності; здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів.

Таким чином, головне завдання цього органу — завершення процесу відбору кандидата на посаду судді. Вища рада юстиції є основним елементом складного механізму проходження кандидата на посаду судді. За її рішенням вноситься подання Президентові України про перше призначення суддів і поданні до Верховної Ради про обрання суддів безстрокове. На цей орган покладено обов'язок щодо формування в Україні високопрофесійного суддівського корпусу. За аналогією з Вищими радами магістратури в європейських країнах Вища рада юстиції має повноваження не тільки щодо суддів, а й щодо прокурорів. Все це свідчить про те, що її діяльність має, з одного боку, не допустити виявів корпоративності при формуванні суддівського корпусу, а з іншого — забезпечити реальну незалежність суддів при здійсненні правосуддя.

Вища рада юстиції складається з 25-ти членів. Верховна Рада, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають до Вищої ради юстиції 158 три члени, а всеукраїнська конференція працівників — двох рівнів Вищої ради юстиції. До її складу також входять за посадою Голова Верховного Суду, Міністр юстиції, Генеральний прокурор України.

Тема №13 ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Рівень політичного розвитку суспільства значною мірою пов'язаний з розвитком інформаційного простору, станом справ у сфері засобів масової інформації (ЗМІ).

Від часу проголошення незалежності України, в умовах розбудови незалежної демократичної держави, розвитку нової правової системи зростає роль засобів масової інформації. Інформованість — це важлива умова формування громадянського суспільства на Україні, яка тісно пов'язана зі здійсненням принципу гласності та реалізацією демократичних прав і свобод громадян — свободи совісті, друку, слова. Гласність відображає рівень інформованості суспільства про стан справ у різних сферах соціальної практики. З функціонуванням гласності стикаються проблеми її реалізації, суб'єктний склад відносин, які виникають у процесі гласності, право на одержання інформації тощо.

У сучасному житті забезпечення інформацією громадян державних та громадських структур, яке необхідне для реалізації ними їх функцій, задоволення інтересів, здійснюється з одного боку, шляхом постійного вдосконалення систем, технологій та засобів інформації, а з іншого — шляхом правового регулювання умов і гарантій цього процесу.

Для громадян будь-якої держави інформація цінніша майже за всіх обставин, бо вона відображає процеси та явища фіксує знання, історичну пам'ять.

Інформація потребує до себе серйозного ставлення, оскільки є інтелектуальним багатством держави та її громадян, ресурсом суспільства, який не повинен витратитися безцільно та неефективно.

Необхідно звернути увагу на те, що право на об'єктивну, відкриту та вірогідну інформацію належить до важливих прав людини.

Правовий стан ЗМІ регулюється нормами Конституції України, законами України "Про інформацію" від 02.10.1992 р. та "Про друковані засоби масової інформації (друку) в Україні" від 16.11.1992 р., законодавчими актами про окремі галузі, види, форми і засоби інформації, міжнародними договорами та угодами, ратифікованими Україною.

Названі вище закони, ґрунтуючись на Декларації про державний суверенітет України та Акті проголошення незалежності України, стверджують інформаційний суверенітет України і визначають правові форми міжнародного співробітництва в галузі інформації.

У цих законах визначено правовий статус органів друку та інших засобів масової інформації, юридичні основи одержання, використання, розповсюдження та зберігання інформації, закріплено право громадян на одержання інформації в усіх сферах суспільного та державного життя.

У законодавстві достатньо докладно регламентується порядок доступу до інформації, забезпечення, її охорони, захисту особистості та суспільства від неправдивої інформації.

Під інформацією слід розуміти документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються в суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі.

У ході здійснення інформованості виникають особливі суспільні відносини, які по праву можна назвати інформаційними. При цьому треба виходити з того, що багатоманітність інформаційних відносин обумовлена тим, що ЗМІ обслуговують різні базисні відносини: економічні, державно-правові, соціальні, трудові, екологічні, кримінальні та ін.

Інформаційні відносини ґрунтуються на важливих політико-правових принципах. Головними з них є: гарантованість права на інформацію, відкритість, доступність інформації та свобода її обміну, об'єктивність, вірогідність інформації, повнота, точність інформації, законність одержання, використання, розповсюдження та зберігання інформації.

Гарантією захисту політико-правових принципів є державна інформаційна політика, яка являє собою сукупність основних напрямків і способів діяльності держави по одержанню використанню, поширенню та зберіганню інформації.

Головним з них є:

- забезпечення доступу громадян до інформації;
- створення національних систем і мереж інформації; зміцнення матеріально-технічних, фінансових, організаційних, правових і наукових основ інформаційно діяльності;
- забезпечення ефективного використання інформації; сприяння постійному оновленню, збагаченню та зберіганню національних інформаційних ресурсів;
- створення загальної системи охорони інформації;
- сприяння міжнародному співробітництву в галузі інформації і гарантування інформаційного суверенітету України.

У всіх указаних напрямках державну інформаційну політику опрацьовують і здійснюють органи державної влади загальної компетенції.

Важливішим у теоретичному і практичному аспектах вирішення питань про суб'єктів та об'єкти інформаційних відносин. До перших згідно з Законом про інформацію належать громадяни України, юридичні особи, держава. Суб'єктами цих відносин можуть бути також інші держави, їх громадяни та юридичні особи, міжнародні організації та особи без громадянства.

Об'єктами інформаційних відносин є документована або публічно оголошена інформація про події та явища в галузі політики, економіки, культури, а також у соціальній, економічній, міжнародній та інших сферах.

Вперше в Конституції України 1996 р. (ст. 34) закріплюється, що кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати, поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Раніше право на інформацію було закріплено в поточному законодавстві.

Відповідно до Закону про інформацію (ст. 9) всі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають право а інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних їм для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій.

Реалізація права на інформацію громадянами, юридичними особами і державою не повинна порушувати громадянські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, юридичних осіб.

До інформації, яка стосується особисто громадянина, забезпечується вільний доступ, крім випадків, передбачених законами України.

У Конституції України (ст. 50) вперше закріплюються, зумовлені самою природою людини невідчужувані права, серед яких право на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Водночас кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Як бачимо, в цих положеннях досить широко закріплюються екологічні права громадян, їх гарантії. Право громадян на сприятливе навколишнє середовище, на одержання інформації про стан довкілля на сучасному етапі набуває все більшого значення. У державно-правовій літературі на це звертається увага, що насамперед пов'язане з комплексом негативних факторів в Україні, інших країнах СНД, до яких належать: наслідки Чорнобильської катастрофи, стихійний процес введення ринкової економіки, недоліки в правовому регулюванні екологічних відносин.

Аналіз світової практики свідчить про те, що на міжнародному рівні проблема права людини на сприятливе навколишнє середовище була обговорена при підготовці і в процесі проведення Стокгольмської конференції ООН по навколишньому середовищу. На конференції була прийнята Декларація про навколишнє середовище, в положеннях якої записано, що кожний має фундаментальне право на безпечне і здорове навколишнє середовище для повного задоволення основних прав людини, включаючи право на належний рівень життя.

Гарантуючи громадянам право на одержання інформації, держава зобов'язує органи державної влади, а також органи місцевого і регіонального самоврядування інформувати

населення про свою діяльність та прийняті рішення. Крім цього, в державних органах повинні створюватися спеціальні інформаційні служби або системи, що забезпечували б у встановленому порядку вільний доступ суб'єктів інформаційних відносин до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів. Обмеження цього доступу зумовлюються лише специфікою цінностей та особливостями їх схоронності, що визначаються законодавством. Держава забезпечує контроль за додержанням законодавства про інформацію. Однією із гарантій права на інформацію, крім названих вище, є також встановлення відповідальності за порушення законодавства про інформацію.

Згідно з Законом України про інформацію (ст. 11) мова інформації визначається Законом "Про мови в Україні", іншими законодавчими актами України в цій галузі, міжнародними договорами та угодами, ратифікованими Україною.

У Законі України про інформацію визначені основні галузі інформації (ст. 17). Як вказано в Законі, під галузями інформації необхідно розуміти сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про відносно самостійні сфери життя і діяльності суспільства і держави.

До основних галузей інформації належать: політична, економічна, духовна, науково-технічна, соціальна, екологічна, міжнародна.

Великий інтерес викликає класифікація інформації: статистична інформація, масова інформація, інформація про діяльність державних органів влади та органів місцевого і регіонального самоврядування, правова інформація, інформація про особу, інформація довідково-енциклопедичного характеру, соціологічна інформація.

Правова інформація — це сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, праввідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо. Джерелами цієї інформації є Конституція України, інші законодавчі і підзаконні нормативні правові акти, міжнародні договори та угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти, повідомлення засобів масової інформації, публічні виступи, інші джерела інформації з правових питань.

Держава забезпечує видання цих актів масовими тиражами у найкоротші строки після набрання ними чинності. Це сприяє кращому засвоєнню і зрозумінню змісту законодавчих ті інших нормативних актів громадянами, формуванню у них правосвідомості, дотриманню ними правових приписів.

Інформація про особу — це сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про особу. Основні дані про особу (персональні дані) складають: національність, освіта, сімейний стан, релігійність, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження. До джерел документованої інформації про особу належать: видані на її ім'я документи, підписані нею документи, а також відомості про особу, зібрані державними органами влади та органами місцевого і регіонального самоврядування в межах їх повноважень.

Законом про інформацію (ст. 23) забороняється збирання відомостей про особу без її попередньої згоди за винятком випадків, передбачених Законом. Кожна особа має право на ознайомлення з інформацією, збіраною про неї. Законом охороняється формація про особу.

Можливості засобів масової інформації по забезпеченню населення інформацією визначаються якістю нормативної регламентації їх правового стану.

У Законі України про друковані засоби масової інформації (друку) дається поняття засобів масової інформації (ст.1), перелік суб'єктів їх діяльності (ст. 7). Під друкованими засобами масової інформації (друку) в Україні розуміють періодичні видання і такі, що продовжуються і публікуються за постійною назвою з періодичністю один і більше номерів вусків) протягом року на підставі свідоцтва про державну реєстрацію. При цьому засоби масової інформації мають свої форми: газети, журнали, пластинки, дискети, магнітофони, відеокасети та ін. У Законі про інформацію (ст. 20) закріплено, і друкованими засобами масової інформації є періодичні друковані видання (преса) — газети, журнали, бюлетені тощо, а також разові видання з визначеним тиражем. Аудіовізуальними засобами масової інформації є радіомовлення, телебачення, кіно,

звукзапис, відеозапис та ін. Засоби масової інформації представлені відповідними органами: редакціями періодичного друку, теле- і радіомовлення. Цим органам надані в нормативному порядку відповідні права і обов'язки. Друкований засіб масової інформації вважається виданим, якщо він підписаний до виходу у світ і віддрукований будь-яким тиражем. Сфера розповсюдження друкованих ЗМІ не обмежується.

Друковані засоби масової інформації в Україні не можуть бути використані для поширення інформації, яка спрямована на: повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини; поширення відомостей, що становлять державну або іншу передбачену законодавством таємницю; розповсюдження порнографії, а також з метою вчинення інших кримінально караних діянь. Забороняється використання друкованих ЗМІ для втручання в особисте життя громадян, посягання на їх честь і гідність, розголошення інформації, яка може вказати на особу неповнолітнього правопорушника без його згоди і згоди його представника.

В Україні друковані ЗМІ видаються державною мовою, а також іншими мовами. Стель і лексика друкованих засобів масової інформації мають відповідати загально визначеним етично-моральним нормам. Вживання лайливих і брутальних слів не допускається.

Особливого значення набуває відбір інформації для повідомлення населенню про важливі суспільні явища. Саме журналіст, який професійно збирає, підготує інформацію для розповсюдження через друковані засоби масової інформації (ст. 25 Закону про друковані засоби масової інформації (друку) і України), є ключовою фігурою у відображенні дійсності засобами масової інформації. Діяльність журналіста ґрунтується, як правило, на договірних відносинах з редакціями ЗМІ.

Законом визначені права і обов'язки журналіста (ст. 26), наприклад: вільно одержувати, використовувати, розповсюджувати (публікувати) і зберігати інформацію; відкрито робити записи, у тому числі з використанням будь-яких технічних засобів, за винятком випадків, передбачених Законом; знаходитися в районах стихійного лиха, катастроф, аварій, масових заворушень, на мітингах і демонстраціях, на територіях, де оголошений надзвичайний стан; звертатися до спеціалістів, коли необхідно перевірити одержані інформаційні матеріали; відмовлятися від публікації матеріалу за особистим підписом, коли його зміст після редакційної правки суперечить особистим переконанням автора. Журналіст користується правами, які йому надані законодавством.

На журналіста покладаються такі обов'язки: додержуватися програми діяльності друкованого засобу масової інформації, з редакцією якого він знаходиться у трудових або інших договірних відносинах; керуватися положеннями статуту редакції; подавати для опублікування об'єктивну і вірогідну інформацію та ін.

Зловживання правами і обов'язками з боку журналіста тягне застосування різних санкцій, серед яких є заборона займатися журналістською діяльністю.

Взаємовідносини держави і засобів масової інформації будуються на основі підтримки і контролю з боку держави. Реєстрація друкованих ЗМІ здійснюється органами державної виконавчої влади, які визначає Кабінет Міністрів України. Друковані засоби масової інформації можуть видаватися тільки після їх реєстрації (ст. 11). У заяві про реєстрацію друкованого ЗМІ має бути вказано: засновник видання; вид видання; назва видання; мова видання; сфера розповсюдження (місцева, регіональна, загальнодержавна, зарубіжна та категорії читачів); програмні цілі або тематична спрямованість; передбачувані періодичність випуску, обсяг видання; юридична адреса засновника; місцезнаходження редакції.

Згідно зі ст. 18 Закону про інформацію видання друкованого ЗМІ може бути припинено на підставі рішення засновника (засновників) або суду. Останнє відбувається, якщо друкований засіб масової інформації закликає до насильницької зміни конституційного ладу, розповсюджує порнографію, розпалює релігійну, расову, національну ворожнечу тощо. Про своє рішення суд повідомляє реєструючий орган (ст. 18).

Держава у законодавчій формі визначає права і обов'язки, статус редакцій друкованих ЗМІ, редактора, редакційної колегії. Державні засоби масової інформації є вільні. Держава гарантує економічну самостійність та забезпечує економічну підтримку друкованим ЗМІ, запобігає зловживанню монопольним становищем на ринку з боку видавців і розповсюджувачів друкованої продукції.

У процесі поширення інформації особливе місце належить взаємовідносинам редакцій засобів масової інформації з громадянами та організаціями в широкому розумінні цього слова (органи управління, підприємства, установи, об'єднання, асоціації тощо). У нормативних актах визначені основні права і обов'язки даних суб'єктів. У Законі про друковані засоби масової інформації (друку) містяться загальні положення про будь-яку інформацію. У ст. 34 цього Закону вказано, що громадяни України, юридичні особи і державні органи згідно зі ст. 9 Закону України про інформацію мають право на оперативне одержання через друковані ЗМІ публічно поширюваної інформації про діяльність державних органів і організацій, громадських об'єднань і їх посадових осіб, а також інших відомостей, необхідних для реалізації ними своїх прав, свобод, та законних інтересів, здійснення завдань і функцій. У свою чергу ЗМІ мають право на одержання такої інформації від посадових осіб, державних органів, громадських об'єднань, що дає можливість засобам масової інформації ознайомлюватися з необхідними документами. Як бачимо, ЗМІ та вказані колективні утворення, взаємно кореспондують права і обов'язки. Це дуже важливо для забезпечення інформованості та прийняття оптимальних рішень. Ковані засоби масової інформації можуть видаватися тільки після їх реєстрації (ст. 11). У заяві про реєстрацію друкованого ЗМІ має бути вказано: засновник видання; вид видання; назва видання; мова видання; сфера розповсюдження (місцева, регіональна, загальнодержавна, зарубіжна та категорії читачів); програмні цілі або тематична спрямованість; передбачувані періодичність випуску, обсяг видання; юридична адреса засновника; місцезнаходження редакції.

Згідно зі ст. 18 Закону про інформацію видання друкованого ЗМІ може бути припинено на підставі рішення засновника (співзасновників) або суду. Останнє відбувається, якщо друкований засіб масової інформації закликає до насильницької зміни конституційного ладу, розповсюджує порнографію, розпалює релігійну, расову, національну ворожнечу тощо. Про своє рішення суд повідомляє реєструючий орган (ст. 18).

Держава у законодавчій формі визначає права і обов'язки, статус редакцій друкованих ЗМІ, редактора, редакційної колегії. Державні засоби масової інформації є вільні. Держава гарантує економічну самостійність та забезпечує економічну підтримку друкованим ЗМІ, запобігає зловживанню монопольним становищем на ринку з боку видавців і розповсюджувачів друкованої продукції.

У процесі поширення інформації особливе місце належить взаємовідносинам редакцій засобів масової інформації з громадянами та організаціями в широкому розумінні цього слова (органи управління, підприємства, установи, об'єднання, асоціації тощо). У нормативних актах визначені основні права і обов'язки даних суб'єктів. У Законі про друковані засоби масової інформації (друку) містяться загальні положення про будь-яку інформацію. У ст. 34 цього Закону вказано, що громадяни України, юридичні особи і державні органи згідно зі ст. 9 Закону України про інформацію мають право на оперативне одержання через друковані ЗМІ публічно поширюваної інформації про діяльність державних органів і організацій, громадських об'єднань і їх посадових осіб, а також інших відомостей, необхідних для реалізації ними своїх прав, свобод, та законних інтересів, здійснення завдань і функцій. У свою чергу ЗМІ мають право на одержання такої інформації від посадових осіб, державних органів, громадських об'єднань, що дає можливість засобам масової інформації ознайомлюватися з необхідними документами. Як бачимо, ЗМІ та вказані колективні утворення, взаємно кореспондують права і обов'язки. Це дуже важливо для забезпечення інформованості та прийняття оптимальних рішень в управлінні і господарюванні.

На практиці іноді виникає необхідність спростуванні опублікованої інформації. На жаль, у періодичній пресі неодноразово повідомлялося про факти, які не відповідають дійсності. У Законі про друковані засоби масової інформації (друку) визначаються відповідні правила спростування (ст. 37). Вказується, що громадяни, юридичні особи і державні органи, а також їх законні представники мають право вимагати від редакції друкованих засобів масової інформації опублікувати спростування від поширених про них відомостей, які не відповідають дійсності або принижують їх честь і гідність. Крім того, громадянин або організація, стосовно яких у засобі масової інформації опубліковані відомості, що не відповідають дійсності або принижують їх честь і гідність, мають право на публікацію своєї відповіді у тому ж засобі масової інформації. У даному Законі чітко визначається порядок публікації спростування або відповіді. Забороняється вимагати, щоб спростування було менше половини стандартної аркуша машинописного тексту; скорочення або інші зміни тексту спростування заявника не допускаються. Важливою гарантією цього є розгляд судом скарги про публікацію спростування або про порушення порядку його публікації (ст. 37). У разі відмови в публікації спростування (відповіді) або порушення засобом масової інформації встановленого для такої публікації місячного строку зацікавлена особа має право звернутися до суду на протязі одного року з дня публікації. В суді заява розглядається відповідно до правил, які встановлені цивільним процесуальним законодавством.

Як бачимо, у Законі про друковані засоби масової інформації визначені демократичні правила. Але практика свідчить, що дуже рідко у судах розглядаються подібні справи, хоча підстав для цього достатньо, бо обсяг недоброчесної інформації великий і він зростає, що зумовлюється соціально-психологічним кліматом у суспільстві, невмінням, а інколи небажанням громадян спростовувати опубліковані в засобах масової інформації відомості, що не відповідають дійсності, звертатися до суду.

Право на інформацію охороняється законодавством України. Його порушення тягне за собою дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність. У ст. 47 Закону дається перелік порушень, за які настає відповідальність для осіб, винних у їх вчиненні, а саме: необґрунтована відмова в наданні відповідної інформації; надання інформації, що не відповідає дійсності; несвоєчасне надання інформації; навмисне приховування інформації; примушення до поширення або перешкоджання поширенню чи безпідставна відмова від поширення певної інформації; поширення відомостей, що не відповідають дійсності, ганьблять честь і гідність особи; використання і поширення інформації стосовно особистого життя громадянина без його згоди особою, яка є власником відповідної інформації, внаслідок виконання своїх службових обов'язків та ін. Порядок оскарження протиправних діянь закріплюється у ст. 48 Закону про інформацію. У випадках, коли правопорушення завдають громадянам, підприємствам, установам, організаціям та державним органам матеріальної або моральної шкоди, особи, що винні в цьому, відшкодовують її на підставі рішення суду. Суд визначає розмір відшкодування.